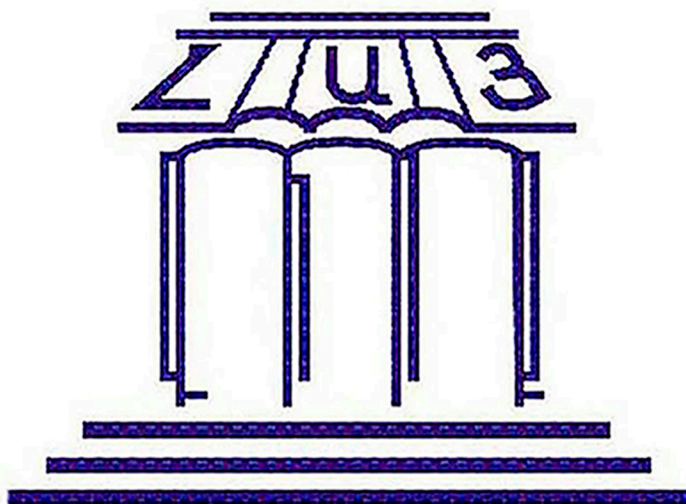

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
նշ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

18211

Urey Sup 28

9(47.925)

U-23

Urey Sup 1926

18211

ՄԱՅԻՍԻ 28

Մատակցութեամբ՝

Ա. Ահարոնեանի, Ա. Բազանեանի, Ա. Խաչատրեանի,
Ռաբլինի, Մ. Վարդանեանի, Ս. Վրացեանի ևն.

Տպագր. Գ. Յ. ՆԱՐԵԿԱՆ

Փ Ա Ր Ի Զ

1926

9(47.925)

Մ-23

31 AUG 2007

SEP 2011

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Հ. Յ. Դ. ՓԱՐԻԶԻ ՇՐՁ. ԿՈՄԻՏԵԻ

ՄԱՅԻՍԻ 28

Մասնակցությամբ՝

Ա. Ահարոնյանի, Ա. Իսահակյանի, Ա. Խաթսեանի,
Ռուբենի, Մ. Վարանդյանի, Ս. Վրացեանի եւն.

ՏՊԱԳՐ. Կ. Յ. ՆԵՐՍԷՍ

Փ Ա Ր Ի Ձ

1926

18211

○○○○○

Ulysses

1. Հայաստանի բանակի և իշխանութեան առաջին ղեկավարները:
2. Արամ Հայաստանի առաջին ներքին գործոց նախարարը:
3. Վահան Խորենի, Հայաստանի Խորհրդարանի անդամ (սպանւած բօլշեւիկների ձեռքով Չանդեղուրում):
4. Ժողովրդական քաջօրը Երեւանում (Միացեալ Հայաստանի անկախութեան յայտարարութեան առթիւ, 1919թ. Մայիսի 28ին):
5. Յ. Քաջազնունի, Հայաստանի առաջին վարչապետը:
6. Աշ. Խաչիսեան, Հայաստանի երկրորդ վարչապետը:
7. Հ. Օհանջանեան, Հայաստանի երրորդ վարչապետը:
8. Ա. Ահարոնեան. Հայաստանի Պատ. նախագահը:
9. Յ. Արդուբեան, Հայաստանի Թէջրանի դեսպանը:
10. Գ. Փաստուսեան, Հայաստանի Վաշինկթօնի ներկայացուցիչը:
11. Ա. Սահակեան, Հայաստանի առաջին Խորհրդարանի նախագահը:
12. Մ. Վարսեղեան, Հայաստանի Հռովմի ներկայացուցիչը:
13. Հայաստանի Հանրապետութեան պետական ճշանը:
14. Ա. Էմֆիսեան, Հայաստանի երկրորդ ելևմտական նախարար:

1821-2002

U. R. HUBBARD

ՌՈՒՍԱՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

Հայաստանի անկախութիւնը արդիւնք է ռուսական յեղափոխութեան։ Յեղափոխութեան առաջին շրջանում Ռուսաստանում ապրող և ոչ մի ժողովուրդ չէր խօսում ազգային անջատման մասին։ ամենքը տոգորւած էին համապետական գաղափարներով և իրենց ազգային հարցերը ձգտում էին լուծել պետական շրջանակների մէջ։ Այսպէս, օրինակի համար, Վրաց ազգային բաղձանքների արտայայտութիւնը հանդիսացող Սօցիալ-Դէմօկրատ կազմակերպութիւնը կատարել պայքար էր մղում ազգային-կենտրոնախոյս գոյն կրող բոլոր գաղափարների ու քայլերի դէմ։ «Ազգային շարժումը, տառաւ էր 1917 թ. յունիսին, բանտների և գիւղացիների շրջանային ժողովում, վրացի սօց.-դէմօկրատների պարագլուխ Նոյ Ժօրգանիան, հետեւանք է մի ազգի բուրժուազիայի և ազնակահոլութեան քաղաքական իշխանութեան տիրանալու ձգտումի։ պրօլետարիատն ու գիւղացիութիւնը հետապնդում են զուտ կուլտուրական նպատակներ։ Այս հիման վրա բուրժուական ու ազնական կուսակցութիւնները պահանջում են ազգային հարցի լուծումը պետական ինքնօրինութեան սահմաններում, իսկ պրօլետարիատը պահանջում է ազգային ինքնավարութիւն։ Ազգային ինքնավարութիւնը հնարաւոր է որոշ բնաշխարհի մէջ, եթէ որեւէ ազգ այնտեղ մեծամասնութիւն է կազմում։ Անդրկովկասում երեք խոշոր ժողովուրդ կայ — Վրացիներ, Հայեր և Թիւրքեր։ Այն բնաշխարհների համար, ուր որեւէ ազգ մեծամասնութիւն ունի, կազմում է ազգային-բնաշխարհիկ ինքնավարութիւն։ ազգային տեսակէտով խառն շրջանների միջ մտցւում է խառն ինքնավարութիւն՝ իւրաքանչիւր ազգի վերապահելով ինքնավարութիւն կուլտուրայի խընդրում... Ռուսաստանի համար հնարաւոր է մի ճանապարհ — կենտրոնական ռուսական հանրապետութիւն և ազգա-շրջանային ինքնավարութիւններ»։ Եւ Ժօրգանիան թուում է այն հարցերը, որոնք ենթակայ պիտի լինեն «ազգա-շրջանային ինքնավարութիւններին»։ — Ղարոյց, ժողովրդական առողջապահութիւն և անասնաբուժութիւն, անդական բնոյթ ունեցող հաղորդակցութեան միջոցներ, հողերի շահագործում, դատարան, քաղաքային ձեռնարկներ, տեղական հարկեր, կենտրոնում հրատարակւած օրէնքների գործադրութիւն և այլն։ (Այս համաս ծրագիրը արդեւ չեղաւ, սակայն, որ յետագային Ժօրգանիան դառնայ Վրաստանի անկախութեան գլխաւոր ախոյեանը)։

Նոյն մտայնութիւնը տեսնում ենք և Կովկասի մահմեդականների մէջ, թէև այստեղ ազգային ինքնօրոշման գաղափարը աւելի ջերմ համակրանքի է արժանանում։ 1917 թ. ապրիլի 15-ին, Բագուում, Ալի Մարդան բէգ Թուրքիբաշեյի նախագահութեամբ, բացւում է Կովկասի մահմեդական ներկայացուցիչների առաջին համագումարը։ Ռասուլ Ջադէի քաղաքական ղեկուցումից յետոյ, համարեա միաձայնութեամբ, որոշւում է, որ «1) Ռուսաստանի ապագայ պետական-քաղաքական կազմը պէտք է լինի ռամկավար հանրապետութիւն տէրիտօրիալ-դաշնակցական սկզբունքներով, որով հնարաւոր է միայն լայնօրէն ապահովել մահմեդական ժողովուրդների ազգային շահերը։ 2) Ընդունելով, որ իսլամական կրօն դաւանող բոլոր ժողովուրդները իրար հետ կապւած են հոգեւոր-կուլտուրական կեանքով, մահմեդականների համագումարը անհրաժեշտ է համարում ամբողջ Ռուսաստանում առաջ բերել ընդհանուր մահմեդականութեան մի կենտրոնական օրդան օրէնսդրական ֆունկցիաներով, պաշտպանելու համար վերը առաջադրած նպատակները»։

Նայն միաքն է արտայայտում և մահմեդականների համառուսական համագումարը, մայիս ամսին, Մօսկւայում։ Սա արդէն Ժօրգանիայի «ազգա-շրջանային ինքնավարութիւնը» չէ, բայց և այնպէս Ռուսաստանից անջատելու գաղափարից շատ հեռու է։ Ընդհակառակը, որոշում է կայացւում «ամէն կերպ» աջակցել և պաշտպանել ժամանակաւոր կառավարութիւնը իր նոր կարգերով»։

Հայ ժողովրդի տրամադրութիւններն ու բաղձանքները ամենակատարեալ կերպով արտայայտեց Ռուսահայոց Ազգային Համագումարը, որից ընտրւած Գործադիր Մարմինը, յետագային, իրերի բերումով դարձաւ աղբիւրը Հայաստանի Հանրապետութեան գերագոյն իշխանութեան։ Ոչ այնքան Համագումարին, որքան նրա կազմած Ազգային Խորհրդին վիճակւեց, հայ ժողովրդի կեանքի ամենափոթորկալի շրջանում, կատարել բացառիկ կերպով պատասխանատու դեր։ Նա դարձաւ այն հնոցը, ուր հաւաքւեց ու կոփւեց հայ ժողովրդի կամքը՝ գոյութեան պայքարի և ազատագրական մաքառումների օրհասական օրերին։ Նա եղաւ նախակարգապետը Հայաստանի պետականութեան։ Առանց Հայոց Ազգային Խորհրդի ծագումն ու գործունէութիւնը զիտնալու դժար է ըմբռնել այն յուզումնալից վայրկեանները, որոնք ծնունդ տւին Հայաստանի պետութեան։ Այդ պատճառով ներկայ յօդւածը մենք կը նւիրենք Ռուսահայոց Ազգային Համագումարին՝ ցաւելով, սակայն, որ մեր ձեռքի տակ գտնւած նիւթերը բաւական չեն նրա ըստ ամենայնի ամբողջական պատկերը ներկայացնելու համար։

Ռուսական յեղափոխութեան հէնց առաջին օրերից առաջ եկաւ և Ռուսահայոց համազգային ժողով գումարելու գաղափարը, որ էլ աւելի ուժեղացաւ, երբ Ռուսաստանի զանազան կողմերում սկսեցին տեղի ունենալ ազգային համագումարներ և երբ յեղափոխութեան ընթացքն ու ճակատի դէպքերը պահանջ դրին հայ ժողովրդի ներքին ուժերի համախմբման: Քաղաքական կուսակցութիւնների փոխադարձ համաձայնութեամբ, ընդունեց կէս-ընտրական, կէս-նշանակովի սկզբունքը: Որոշ քանակութեամբ ներկայացուցիչներ պիտի ուղարկէին մի շարք քաղաքներ, հասարակական կազմակերպութիւններ և քաղաքական կուսակցութիւններ:

Սեպտ. 28-ին, Թիֆլիսի առաջնորդարանում, տեղի ունեցաւ Համագումարի անդամների և Միջկուսակցական Մարմնի խորհրդակցական նիստը, ուր պարզեց Համագումարի վերջնական կազմը. — 113 Գաղ-նակցականներ, 43 Ժողովրդականներ, 23 Սօցիալիստ-Յեղափոխականներ, 9 Սօցիալ-Դեմոկրատներ (մէնշևիկ, բօլշևիկ և հնչ.) և 7 անկուսակցականներ, ընդամենը 203 ներկայացուցիչ: Համագումարին մասնակցեց առանձին ներկայացուցչութիւն և Արեւմտահայ Խորհրդի կողմից: Նոյն նիստում որոշեցին և Համագումարի բացման ու ղեկավարութեան տեխնիկական խնդիրները — չընտրել պատուոյ նախագահներ, չարտասանել որոշոյնի ճառեր: Երկար վէճից յետոյ Համագումարի բացման պարտականութիւնը թողնեց Միջկուսակցական Մարմինը: Բոլորն վէճեր տեղի ունեցան և նախագահութեան կազմի մասին. ի վերջոյ որոշեց համեմատական սկզբունքով ընտրել 7 նախագահ և 5 քարտուղար: Թէև և ըստ պատգամաւորների քանակի նախագահների կէսից աւելին պիտի լինէր Դաշնակցական, բայց Դաշնակցականները համաձայնեցին ունենալ 3 տեղ և մի տեղ տալ անձնապէս Մօսկւայի ներկայացուցիչ անկուսակցական Ստ. Մամիկոնեանին:

Համագումարի հանդիսաւոր բացումը տեղի ունեցաւ Սեպտ. 29-ին ժամը 12-ին, Արտիստական թատրոնի ընդարձակ սրահում, խուռն բազմութեան ներկայութեամբ: Հ. Օհանջանեանի յանուն Միջկուսակցական Կոմիտէի արտասանած բացման ճառից յետոյ, ընտրեց 7 հոգինոց (Դաշն.), բժ. Ալվազեան (Ժող.), Լ. Խատիսեան և Ա. Ահարոնեան զարեան (Ս.-Դ.), Ս. Մամիկոնեան (անկս.) և 8 հոգինոց քարտուղարութիւն — Յ. Տէր-Յակոբեան ու Ա. Զոհրաբեան (Դաշն.), Ս. Մալխասեան (Ժող.), Յ. Ստեփանեան (Ս.-Յ.) և Ս. Յովսէփեան (հնչ.):

Նիստի նախագահութիւնն ստանձնելով Ս. Մամիկոնեանը՝ նկարագրեց հայ ժողովրդի համար ստեղծւած տարապայմանօրէն ծանր դրութիւնը և ջերմազին կոչ ուղղեց Համագումարին՝ հրաւիրելով համերաշխ ու ներ-

դաշնակ գործունէութեան: Որից յետոյ լուծեցին ժողովարութեան գործնական հարցերը, կազմեց պատգամաւորների լիազօրութիւնները քննող յանձնախումբ և որոշեց Համագումարը բաժանել 4 հատաձեւերի, որից իւրաքանչիւրի մէջ մտնեն 5 դշնկց., 5 ժող. 3 սօց.-յեղ., 2 սօց.-դէմ.: Դաշնակցականները իրենց մէկ ձայնը բոլոր հատաձեւերում գիշեցին սօց.-դէմ-երին ու հիշակեաններին:

Համագումարի 2-րդ նիստը, սեպտ. 30-ին, նւիրւում է ընդհանուր քաղաքականութեան հարցին: Դաշնակցութեան կողմից «Քաղաքական Մօմենտի մասին» ղեկուցում է ներկայացնում Ս. Վրացեան: Ենթադրելով այն խանդավառութիւնը, որով ամբողջ Ռուսաստանը ընդունեց յեղափոխութիւնը՝ նա մանրամասն կանգ է առնում երկրում տիրող անկերպարան վիճակի վրա — ընդհանուր հիասթափութիւն երկրի ներսում և ճակատներում: Ռուսաստանը կանգնած է սուր ձգնաժամի առաջ: Պատճառները զօրեղ են և բազմազան: Նախ՝ խանգարւած է պետական մեքենան. չկայ հեղինակաւոր իշխանութիւն. անւանապէս գոյութիւն ունեցող պետական մարմինների ազդեցութիւնը կեանքի վրա չէլին է: Ծայրագաւառներում ու գիւղերում տիրում է անիշխանութիւն: Երկրորդ շարժում է տարերային կերպով: Վարիչ ձեռք չկայ:

Երկրորդ՝ Խանգարւած է երկրի տնտեսական կեանքը: Կանգ է առել արդիւնաբերութիւնը: Օր աւուր զարգանում է քայքայումը: Պարենաւորման ձգնաժամը և ապրուստի թանկութիւնը անտանելի են: Այդ հոգի վրա տեղի են ունենում բազմաթիւ խռովութիւններ և ընդհարումներ:

Երրորդ՝ պակաս յուսահատական չեն և երկրի ֆինանսները: Պատենաւորազմը կլանում է միլիարդներ: Պետական եկամուտները պակասում են: Ներմուծում և արտածում կանգ են առել. եկամուտի միակ աղբիւրը մնացել է փոխառութիւնը: Սակայն արաբքին փոխառութիւն չի կարելի, որովհետև պետութիւնը դուրսը վարկ չունի: Ներքին փոխառութիւն էլ յաջողութիւն չունի, որովհետև բնակչութեան ունեւոր մասը չի վստահում յեղափոխական կառավարութեան: Կառավարութեան առաջ մնում է միակ վտանգաւոր և անյոյս ճանապարհը — հեղեղել երկիրը թղթաղրամով, որը աւելի է ծանրացնում կեանքը:

Զորքերը՝ նոյն քայքայումը տիրում է և ռազմաճակատներում: Զօրքը Լբումի է մատնւած: Կարգապահութիւնն ընկած, բանակի տոկուսութիւնը խորտակւած. զինուորը մերկ է, անօթի և անզէն: Զմեռը դալիս է, բայց ոչ մի պատրաստութիւն չի արւում: Վտանգի մէջ է ոչ թէ լոկ յեղափոխութիւնը, այլ և բովանդակ պետութիւնը:

ի՛նչ անել:

Եւ զեկուցանողը արծարծում է երկու միջոց:

Առաջին՝ երկրում պէտք է ստեղծել զօրեղ իշխանութիւն, որը պէտք լինի կօտլիցիօն: Յեղափոխութեան յարած բոլոր տարրերը պէտք է կազմեն կուռ ճակատ ոչ միայն կենտրոնում, այլ և ամենայն տեղի գիւղում: Դէմօկրատիան է իշխանութեան նեցուկն ու հիմքը:

Երկրորդ՝ պէտք է աշխատել լիկւիդացիայի ենթարկել պատերազմը, որը աղբիւրն է բոլոր չարիքների: Ներկայ պայմաններում, երբ երկրի բոլոր ուժերը քայքայման վերջին ծայրն են հասել, պնդել թէ պատերազմը պէտք է շարունակել մինչև յաղթական վախճանը, անհեռատեսութիւն է: Սակայն, ինչպէս վերջացնել պատերազմը: Հնարաւոր է միթէ անջատ հաշտութիւն կնքել: Եթէ հնարաւոր է, այդ կը լինէր լաւագոյն ելքը. բայց այդ յոյսը դժար իրագործելի է, որովհետեւ միայն Ռուսաստանից չէ կախած: Ռուսաստանը համերոպական ընդհանուր շղթայի մի օղակն է և անջատ հաշտութիւնը մի ճակատում, կարող է պատճառ դառնալ նոր պատերազմի մի ուրիշ ճակատում: Հաշտութիւնը կարող է լինել կամ Դաշնակիցների հետ միասին և կամ նրանց համաձայնութեամբ: Ռուսաստանը պէտք է ձգտի հաշտութեան՝ աշխատելով եւրոպական դէմօկրատիան էլ ոտքի հանել յանուն հաշտութեան: Իսկ մինչ այդ պէտք է վարել սչ թէ յարձակողական, այլ պաշտպանողական պատերազմ՝ ամուր պահպանելով զրաւած դիրքերը: Այս հանգամանքը առանձին նշանակութիւն ունի մասնաւորապէս մեզ՝ Հայերիս համար: Հասկանալի է, թէ ինչ կը լինի մեր վիճակը, երբ թշնամու առջեւ ռազմաճակատը սլափուի: Մենք ուրիշներից աւելի ուժ պիտի տանք ճակատի ամրացման և միջոց չխնայենք ճակատի կայունութիւնն ու զինուորների ֆիզիքականն ու բարոյականը բարձրացնելու համար: Ծակատի պաշտպանութիւն և հաշտութիւն — այս ձեւով կարելի կը լինի ապահովել մեր նաւաւանները Թրքահայաստանում: Նոյնպէս պէտք է նպաստենք ուժեղ իշխանութեան կազմութեան և երկրի քառասուն վիճակի դէմ կռուելու: Դրա համար նախ մեր մէջ եղած հոսանքները պէտք է ըմբռնեն պետութեան և մեր ազգային շահերի ներդաշնակութիւնը և իրագործեն համերաշխութիւն. նոյն զգացումով տողորւած պէտք է լինին հայ, թուրք և վրացի աշխատաւոր զանգւածները:

Հոկտ. 1-ի նիստում քննութեան է առնուում Վրացեանի զեկուցումը: Ինչպէս յետեւից խօսում են հոսանքների ներկայացուցիչները, որոնք համաձայն են գտնուում զեկուցանողի հիմնական մաքերին և համաձայն իրենց

Հայաստանի բանակի և իշխանութեան առաջին զեկուցանողը:

աշխարհահայեացքի՝ պարզաբանում ու հիմնաւորում են հիմնական դրութիւնները:

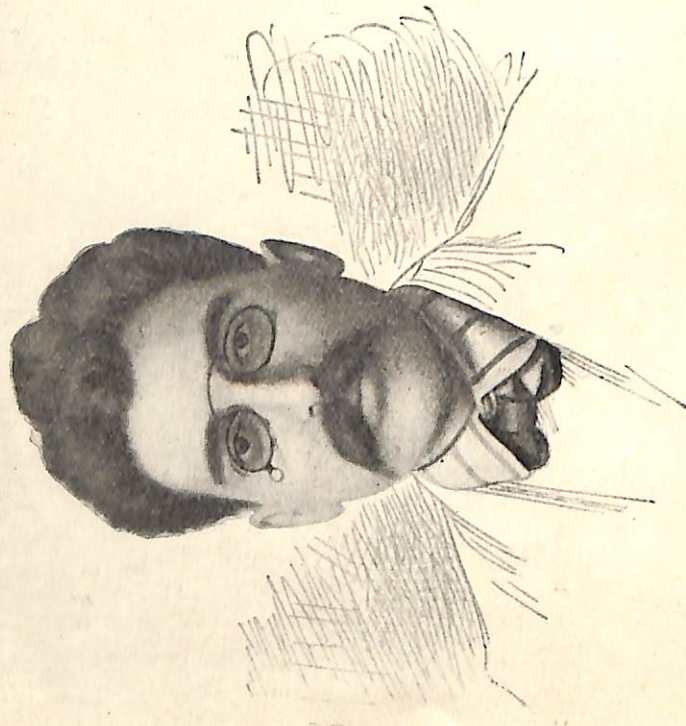
Դ. Անանուն (ս.-դ.) — բուրժուազիան չունի քաղաքակրթւած սեփականութիւն, հեռեւաբար և չի կարող դառնալ իրականութեան տէրը. նա պէտք է ընդառաջ գնայ դէմօկրատիայի նւազագոյն պահանջներին և կօալիցիայի մէջ մտնի առանց յետին մտքերի: Կօալիցիան պէտք է լինի իսկական և չպիտի կասկածել դէպի ձախը. կասկած կարող է լինել միայն աջ թեւի վերաբերմամբ: Գալով հայ ազգային քաղաքականութեան՝ մենք չպէտք է ասենք, թէ մեր խրճիթը գիւղի ծայրումն է, մենք մեզանով զբաղւենք, ուրիշները ինչ ուզում են անեն. ընդհակառակը, մենք պէտք է միանանք ռուս դէմօկրատիայի ծովին և լինինք ռուսից էլ աւելի ռուս:

Լ. Արարեգեան (ս.-յ.) — խօսում է սօցիալիզմի մասին: Սօցիալիզմը միայն դասակարգային պայքար կամ արդիւնաբերական միջոցների համայնացում չէ, սօցիալիզմը մի ամբողջ կուլտուրա է, որից տակաւին հեռու է Ռուսաստանը: Ռուսաստանի յեղափոխութիւնը սօցիալիստական չէ. դասակարգային հակամարտութիւնը ներկայ պայմաններում քնսակար է Ռուսաստանի պետականութեան շահերին: Մեր նպատակը պէտք է լինի պաշտպանել պետականութեան շահերը և իշխանութեան կազմակերպման խնդրում ամբողջապէս ընդունել կառավարութեան դեկլարացիան: Պատեւրազմի նկատմամբ պէտք է տոկունութեամբ պահել ճակատը: Ազգային քաղաքականութեան հարցում մենք մեր երկրում պէտք է դարձնենք մեր բախտը մեր հարեւանների հետ միասին: Մեր բախտը չպէտք է յանձնել կեղոնին, որովհետեւ մենք կեղոնի հետ շատ թոյլ թելերով ենք միացած և եթէ վաղը մի ձեռք կտրի այդ թելը, մենք կը մնանք մեր երկրում բոլորովին մենակ: Մենք պէտք է միանանք մեր հարեւաններին և հողային մաքսիմալ ծրագրի իրականացումը այդ գեղեցիկ միջոցն է, որը պիտի իրար հետ կապի Հային և Թուրքին: Մեր համերաշխութիւնը մեր հարեւանների հետ պիտի աեղի ունենայ ոչ թէ վերին շերտերում միայն, այլ նախ և առաջ ժողովրդի ստորին խւերում:

Ա. Շահխաթունի (դաշ.) գտնում է, որ բուրժուազիան ստիպւած է ընդառաջ գնալ դէմօկրատիային: Դա իսկական կօալիցիա, ուժերի ներկայացուցչութիւն չէ, այլ թոյլի զիջում: Այդ զիջումը կարելի է երկու կերպ բացատրել. կամ բուրժուազիան ենթադրում է, որ այդ բոլոր ծրագիրները ի չիք պիտի դառնան և կամ իր դասակարգային շահերը զոհաբերում է հայրենիքի շահերին: Հայ բուրժուազիան այդ տեսակէտից աւելի զիջում պիտի անի հայ դէմօկրատիային, որովհետեւ մեր ազգային

Վ. Ա. ՀԱՅ. ԽՈՐԵՆԻ
Հայաստանի Խորհրդարանի անդամ
(Ապստամբ բոլշևիկներից ջանկերում)

Ա. Ա. ԱՂԱ
Հայաստանի առաջին ներքին Գործոց նախարար.

գոյութեան խնդիրն է այստեղ վտանգւած: Ընդունելով կառավարութեան ծրագիրը՝ մենք պիտի համախմբենք մեր իրականութեան մէջ, գործենք համերաշխ, աչքի առաջ ունենալով պետութեան և մեր ազգային շահերը:

Ք. Վերսիլեանը (ժող.) խօսում է ռուսերէն, որի դէմ ժողովը բողոքում է. նա ձգնում է ապացուցանել, որ հայ ժողովրդականները «բուրժուազիա» չեն, այլ ապադասակարգային կուսակցութիւն, որը միակն է, որ կանգնած է պետական տեսակէտի վրա: Նա ողջունում է խակական կօալիցիայի գաղափարը, բայց կօալիցիա չէ, երբ միայն բուրժուազիայից են զիջում պահանջում: Պա գերութիւն է: Հրաւիրում է խակական համերաշխութեան և զգուշացնում ծայրայեղ լօղունգներին: Դէմ է հողային մաքսիմալ ծրագրին, որը Կովկասում կարող է առաջ բերել միայն անկարգութիւններ և ջարդեր:

Ապա յետագայ վիճաբանութիւններին մասնակցում են Ս. Արարատեանը, բժ. Աղաջանեանը, Ս. Խոնդկարեանը, Վ. Նաւասարդեանը, Յ. Քաջաղունին, Հ. Առաքելեանը և Մ. Ղարաբէգեանը: Բացի վերջինից, բոլորը պաշտպանում են կօալիցիայի սկզբունքը և կառավարութեան օգնելու անհրաժեշտութիւնը: Հ. Առաքելեանը ձառում իր միտքը պաշտպանելու համար վկայութեան է բերում Քրիստ. Միքայէլեանին ու Զաւարեանին, որոնց անւանում է «իմ ընկերները»:

Վրացեանը (վերջին խօսք) բողոքում է Հ. Առաքելեանի յայտարարութեան դէմ, որ Զաւարեանին և Քր. Միքայէլեանին իրեն ընկերներ անւանեց: Ապա առանձին-առանձին պատասխանում է եղած հակաձառութիւններին և շեշտում, որ հայ ժողովրդական կուսակցութիւնը հայ բուրժուազիայի կուսակցութիւնն է և պաշտպանում է բուրժուական գաղափարախօսութիւն: Մեզ մօտ բուրժուազիան դեռ ևս գիտակից ու դասակարգօրէն կազմակերպւած չէ, դրա համար էլ ամաչում է, երբ իրեն բուրժուա են ասում, մինչդեռ պէտք է ողջունել, որ, վերջապէս, մեր բուրժուազիան էլ սկսում է հասունանալ ու կազմակերպւել: Անցնելով Լ. Աթաբէգեանի յայտարարութեան, թէ այսուհետև Սօց.-Յեղափոխականները հայ կեանքի պատասխանատու գործի մի մասը իրենք են վերցնելու, ողջունում է այդ յայտարարութիւնը, բայց պնդում է, որ, վերջին հաշուով, հայ էսէրներն էլ անելու են այն, ինչ որ մինչև այժմ արել է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որովհետև հայ միջավայրի մէջ ուրիշ անելիք չկայ:

Ապա կարդում է իր բանաձեւը.

«Ի նկատի ունենալով, որ ռուսական ներկայ դեմօկրատական յեղափոխութեան ապահովութիւնն ու յաղթանակը կախած է նրանից, թէ ինչ

ուղղութեամբ կընթանայ դեմօկրատիայի կազմակերպումն ու զարգացումը և ինչպիսի փոխորաբերութիւններ կստեղծեն յեղափոխութեան մղում տուող հասարակական խաւերի միջև.

«Որ պետութեան ռազմաճակատում ու թիկունքում տիրող տնտեսական, քաղաքական, ռազմական և կուլտուրական անպատշաճ պայմանների շնորհիւ մեծապէս դժարանում է պատերազմը վարելու և երկրի ներսում անդորրութիւն հաստատելու գործը.

«Որ իշխանութեան կազմակերպման խոչընդոտները յեղափոխութեան եօթն ամիսների ընթացքում աճելով և սուր կերպով դուրս լինելով երկրի աւել՝ շարունակ յուզել են հանրային կեանքը.

«Որ կառավարական մարմինների ֆունկցիաների մի խոշոր մասը պատւաւոր կերպով տարել են յեղափոխական օրգանները և դեմօկրատիկ խորհուրդները, զինւորական կոմիտէները և այլն.

«Որ օրէ օր աճող տնտեսական ու քաղաքական անիշխանութիւնն ու քայքայումը և յեղափոխութեան շահերը հրամայական պահանջ են դարձնում ուժեղ իշխանութեան կազմակերպումը կենտրոնում ու բովանդակ երկրում և բոլոր յեղափոխական դասակարգերի և ժողովուրդների համագործակցութիւնը:

«Այլ և աչքի առաջ ունենալով Անդրկովկասի և հայ իրականութեան բացառիկ պայմանները, ազգային ու դասակարգային յարաբերութիւնների անորմալութիւնը, հասարակական խաւերի թոյլ կազմակերպւած լինելն ու համագործակցութեան բացակայութիւնը, ինչպէս նաև արտակարգ տաղանապալի հեռանկարը պատերազմի անյաջողութեան դէպքում կուկասեան ռազմաճակատի վրա,

«Ազգ. Խորհրդաժողովը որոշում է.

«1. Ողջունել կազմակերպումը նոր իշխանութեան, որն իր յայտարարած դէկլարացիայով խոստանում է իրագործել այն բոլոր պահանջները, որ դեմօկրատիան ձեւակերպել էր օգոստ. 14-ի դէկլարացիայի մէջ, և անպայման վստահութիւն յայտնել և աջակցութիւն ցոյց տալ նրան:

«2. Հաւանելով կառավարութեան ձգտումը փութացնելու հաշտութեան կնքումը Դաշնակիցների հետ և Ռուսաստանի պարտութիւնը համարելով մահ նաև յեղափոխութեան՝ համախորհուրդը անհրաժեշտ է գտնում նպաստել նաև զօրքի վերակազմութեան, ճակատի ու թիկունքի ամրացման, որպէսզի ռուսական բանակները պահեն բռնած ռազմագծերը և պաշտպանեն երկիրը թշնամու ներխուժումից:

«3. Զեռք առնել վճռական միջոցներ երկրի տնտեսական կեանքը և

պտրենաւորման գործը բարեկարգելու, նշանակել պետական կօնտրօլ արաադրութեան և բաշխման վրա: Բարձրացնել արդիւնաբերութեան արտադրութիւնը՝ առողջ փոխարարութիւն ստեղծելով արդիւնաբերող և գործաւոր դասակարգերի միջև: Արտադրութեան և բաշխման գործում լայն աեղ տալ համագործակցական հաստատութիւններին: Հաստատուն գներ նշանակել գիւղի և քաղաքի արտադրած ապրանքների վրա: Պարենաւորման գործի կազմակերպութեան հրաւիրել տեղական ուժերը՝ յանձին քաղաքային և գաւառական ինքնավարութիւնների ու կօօպերատիւների: Ընդունել առաջին կարգի անհրաժեշտ աւարկանքների համար մեղաւաճաւի սկզբունքը:

“4. Պետութեան եկամուտն աւելացնելու նպատակով ընդունել պարտադիր փոխառութեան սկզբունքը: Հարկ դնել և եղածներն աւելացնել պերճանքի առարկաների և ժառանգութեան վրա: Կրճատել պետութեան ծախսերը խիստ խնայողութեան միջոցով:

“5. Ազգային և հողային հարցի վերջնական լուծումը վերապահելով Սահմ. Ժողովին՝ ճանաչել ազգերի կուլտուրական ինքնորոշման և լեզուի իրաւունքները պետական բոլոր հաստատութիւնների մէջ: Բարեկարգել յարաբերութիւնները հողատէրերի և գիւղացիների միջև: Օրէնսդրական նիւթ պատրաստել ազգային և հողային հարցերի մասին Սահմ. Ժողովի համար:

“6. Մինչև պետական ռամկավար օրգանների վերջնական կազմակերպումն ու ամրացումը ճանաչել դեմօկրատական խորհուրդների իրաւասութիւնները և ապահովել նրանց անկաշկանդ գործունէութիւնը:

“Անցնելով Անդրկովկասի և հայ իրականութեան, որ մասն է կազմում ընդհանուր պետութեան, և ընդունելով, որ վերոյիշեալ պահանջները տարածւելու են այստեղ, խորհրդածողը հարկ է համարում շեշտել հետեւեալը.

“1. Անհրաժեշտ է ուժեղ թափով առաջ տանել հայ դեմօկրատիայի կազմակերպումը:

“2. Գիտակցելով, որ Անդրկովկասի խաղաղութիւնն ու բարգաւաճումը հնարաւոր է միայն բոլոր ազգերի, մանաւանդ նրանց աշխատաւոր մասերի հաւաքական ջանքերով՝ ձգտել իրականացնել հայ, վրացի, թուրք և այլ աշխատաւորութեան համերաշխութիւնը և բոլորի հետ միասին եղբայրական ձեռք մեկնել համառուական դեմօկրատիային:

“3. Շտապեցնել Անդրկովկասում մտցնել դեմստույական հաստատութիւններ՝ նախօրօք կատարելով նահանգների վարչական բաժանում՝ ղեկավարելով տեղակազրական, ազգազրական և տնտեսական սկզբունքներով:

“4. Հայկական ներքին կեանքում առաջ բերել բոլոր կազմակերպւած և իրական արժէք ներկայացնող հոսանքների համագործակցութիւն՝ փութացնելով քառանդամ եղանակով ընտրւած ազգային ժողովի գումարումը:

Բանաձևեր են առաջարկում և միւս կուսակցութիւնները, որոնք բոլորն էլ կօալիցիայի կողմնակից են: Բօլշեւիկները միայն բանաձև չեն առաջարկում և դէմ՝ արտայայտւում կօալիցիայի: Դժբախտաբար, միւս բանաձևերը ձեռքի տակ չունինք, այլապէս շատ հետաքրքրական կլինէր հրատարակութեան տալ: Ներկայացւած բանաձևերը հաշտեցնելու և մի ընդհանուր բանաձև կազմելու համար ընտրւում է 10 հոգինոց յանձնաժողով երկուական հոգի ամէն մի կուսակցութիւնից. Արարատեան, Վրացեան, Լ. Աթաբէգեան, Յ. Տէր Օհանեան, Մ. Պապաջանեան Բ. Վէրմիշեան, Յ. Մանանդեան և բժ. Իսախանեան:

Հոկտ. 2-ի նիստում համագումարը միաձայնութեամբ ընդունում է քաղաքական մօմենտի մասին յանձնաժողովի մշակած հետեւեալ բանաձևը. —

“Նկատելով, որ Ժամանակաւոր Կառավարութիւնը այժմ՝ աւելի քան երբեք կարիք ունի Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների անվերապահ աջակցութեան և որ յեղափոխական 7. ամիսների ընթացքում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները ցոյց են տալիս, թէ անհնար է ստեղծել երկրի մէջ ուժեղ պետական իշխանութիւն առանց այդպիսի աջակցութեան. նաև ի նկատի ունենալով, որ նոր կառավարութեան սեպտ. 25-ի հրատարակած դեկլարացիան իր բովանդակութեամբ համապատասխանում է ստեղծւած իրական պայմաններին, ընդգրկում է իր մէջ ներկայ քաղաքական վայրկեանի հրամայական պահանջները և իր յայտարարած սկզբունքներով գոհացուցիչ պատասխան է տալիս նաև հայ ժողովրդի մինչև Սահմ. ժողովն ունենալիք պահանջներին՝ — Ռուսահայ Ազգային խորհրդածողութիւնը, Ռուսական մեծ յեղափոխութեան հետեւանքով առաջին անգամ՝ գումարւած ազատ պայմաններում, յայտնում է իր բացարձակ վստահութիւնը Ժամանակաւոր նոր Կառավարութեան և իր կատարեալ աջակցութիւնը բոլոր տրամադրելի միջոցներով:

Բւէարկութեան չեն մասնակցում մէնշեւիկները, որոնք արձանագրութեան մէջ են մտցնում իրենց առանձին բանաձևը: Նոյն նիստում կարդացւում է նաև Բօլշեւիկների յայտարարութիւնը, որով նրանք յայտնում են, թէ իրենք բոյկոտի են ենթարկել համագումարը և ո՛չ մի ներկայացուցիչ չունեն այնտեղ:

Համագումարի 4-րդ նիստում քննութեան է առնւում վերաբերումը դէպի Անդրկովկասի Առանձին Կոմիտէն, որի մասին զեկուցումներ են

ներկայացնում՝ Հ. Առաքելեանը և Ն. Աղբալեանը: Անդրկ. Առանձին Կոմիտէն նշանակել էր Ժամ. Կառավարութեան կողմից 1917-ի մարտին և անմիջապէս ենթարկելով կենդրոնական կառավարութեան՝ հանդիսանում էր Անդրկովկասի տեղական բարձրագոյն գործադիր իշխանութիւնը. ուրիշ խօսքով՝ նա կատարում էր փոխարքայի դերը: Առանձին Կոմիտէի կազմն էր. երկու վրացի՝ Ա. Չխէնկելի և Ք. Աբաշիձէ, 1 ռուս՝ Խարլամով, 1 թիւրք՝ Զաֆարով և 1 հայ՝ Մ. Պապաջանեան: Անշիղ, անգոյն և ներքին հակասութիւններով ու ազգային էնթրիկներով հարուստ մարմին էր այդ:

Հ. Առաքելեանը (ժող.) գտնում է, որ Անդրկովկասի Առանձին Կոմիտէն չարդարացրեց իր վրա դրած յոյսերը: Նրա անշնորհք գործունէութեան հետեւանքով երկրի շփոթ վիճակը սաստկացաւ: Աւազակութիւնները սովորական երևոյթների կարգն անցան: Երկրում միլիցիա չկազմեց: Նրա լիազօրներն ու հրահանգիչները գաւառում աչքի ընկնող գործ չկատարեցին: Պատճառը ոչ թէ Առանձին Կոմիտէի անկարողութիւնը կամ չկամեալն էր, այլ որովհետև պետութեան կենդրոնական իշխանութիւնն էլ թոյլ է: Միւս կողմից՝ Առանձին Կոմիտէն կազմելով ազգային սկզբունքով՝ չկարողացաւ իր շուրջն համախմբել բնակչութիւնը. իւրաքանչիւր ազգ խմբւեց իր ներկայացուցչի շուրջը: Առաջ եկաւ մի քանի իշխանութիւն, յաճախ, իրար հակասող ու տարբեր գործելակերպով: Պէտք է Առանձին Կոմիտէն կազմել 7 անդամից. 4 դրսից (սօցլախատ ու կադէտ) և 3 տեղական ազգերի ներկայացուցիչներից:

Ն. Աղբալեան յիշում է ընդհանուր խանդավառութիւնը Առանձին Կոմիտէն ընդունելիս և առաջացած հիասթափութիւնը: Կովկասեան ազգերից իւրաքանչիւրը համախմբւեց Առանձին Կոմիտէի կազմի մէջ ունեցած իր ներկայացուցչի շուրջը՝ ծառայելով նրան զօրեղ յենարան: Ամենից թոյլ յենարանը գտաւ հայ ներկայացուցիչը, որովհետև նա չէր պատկանում այն հոսանքին, որ ամենից զօրեղն է հայ կեանքում: Շուտով երեւաց, որ կովկասեան կառավարութիւնը վարում է ոչ թէ պետական, այլ ազգային քաղաքականութիւն, որ Առանձին Կոմիտէի ամեն մի անդամը վարում է իր ազգային քաղաքականութիւնը՝ պետական իշխանութիւնը իր ազգի շահերին ծառայեցնելով: Այդտեղ էլ մեր ներկայացուցիչը ամենից թոյլը գտնւեց, որովհետև նա իր քայլերը կատարում էր ոչ ազգի բազմութեան ձայնը ներկայացնող հոսանքների խորհրդատուութեամբ: Կովկասեան կառավարութեան դրութիւնը աւելի եւս խախտւեց, երբ Պետրոգրադում լուծւեց առաջին Ժամանակ. Կառավարութիւնը, ուրեմն Առանձին Կոմիտէն զրկւեց և այդ յենարանից: Հետեւանքը եղաւ այն, որ

մենք այդ վեց ամսւայ ընթացքում ունեցանք կառավարիչներ, բայց ոչ կառավարութիւն: Երկրի վիճակը գնալով աւելի ևս վատթարացաւ, ազգերի մրցակցութիւնը զօրացաւ: Դրա մի գլխաւոր պատճառն էլ այն էր, որ կառավարութեան մէջ գերիշխանութիւն ձեռք բերեց վրացական սօցիալ-դէմօկրատիան. սա իր կուսակցական դրօշակի տակ յաճախ առաջ էր մղում ազգային խնդիրներ, գերիշխանութեան ոյժ տալով վրացական ազգին, մեկուտացնելով հայ ժողովուրդը և յանձին Դաշնակցութեան՝ հեռու պահելով նրան իշխանութիւնից:

Կառավարութեան թուլութեան մի պատճառն էլ այն էր, որ նա չունէր գործակալներ, որ ենթարկւէին նրան, կատարէին նրա հրամաններն ու կարգադրութիւնները: Կարծեք նա մի յանձնախումբ էր, որ կարգադրութիւններ էր անում չկատարւելու, թղթի վրա մնալու համար: Այս կարգադրութիւնների մէջ էլ մեր ժողովուրդը ամենից թոյլ մասնկցութիւն ունէր: Պատճառը հայ ներկայացուցչի անձնական թուլութիւնը չէ, այլ հայ ժողովրդի ինքնազգացման թուլութիւնը: Բազմաթիւ են հայ ինքնազգացման թուլութիւնը առաջացնող պատճառները, որոնցից թւենք մի քանի կարեւորագոյնները.

1) Որ հայ ժողովուրդը մեր երկրում միապաղաղ տարր չի ներկայացնում. նա ամէն տեղ ապրում, շփւում է այս կամ այն օտար ազգի հետ, որոնցից իւրաքանչիւրն ունի իր ազգային տենչերն ու ձգտումները, որոնց հետ ընդհարւելով հայ ժողովուրդը՝ նախ յետ է մնում իր յառաջդիմութեան մէջ. երկրորդ՝ թուլանում է ազգային ինքնազգացումը: Ուրիշ խօսքով ասած՝ հայ ժողովրդի ինքնազգացման թուլութեան մի պատճառը պայքարի բազմաձևատութիւնն է:

2) Որ մենք դեռ ԺԱ. դարից սկսած հեռու ենք եղել իշխանութիւնից, չենք ունեցել իշխանական դասակարգ, իշխելու տենչ և ունակութիւն ունեցող խաւ. մինչդեռ մեր հարեւան Թուրքերն ու Վրացիները մինչև այսօր էլ ունին այդպիսին, որին ռուս կառավարութիւնը ձեռք էր մեկնում և հաճութեամբ իշխանութեան այս կամ այն բաժինը յանձնում: Սա պատմական մի փաստ է, որի հանդէպ չպէտք է աչք փակել:

3) Որ մենք ոչ միայն չենք ունեցել, այլ և միշտ խուսափել ենք իշխանութիւնից, որովհետև հայը շարունակ օտար իշխաններ է տեսել՝ մէկը միւսից վատ և այլանդակ: Եւ եթէ մի հայ պետական պաշտօնեայ է դարձել, հայ ժողովուրդը նրան վերաբերւել է բոլորովին այլ տրամադրութիւններով: Այն ինչ, մեր հարեւանները իշխանութեան մասնակցել են զօրեղ չափով, մանաւանդ վրացիները, և եթէ վաղը Վրաստանը կամենայ ինքնավարութիւն ստեղծել և ամբողջ իշխանութիւնը վրացիներով վարել,

առանձին դժարութեան չպէտք է հանդիպի: Ուրիշ խօսքով, հարեաւանների ինքնագագացումը տիրողի է, մերը՝ հպատակի:

4) Որ հայ մտաւորականութեան գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձած է եղել ոչ թէ մեր երկրի, այլ Տաճկահայաստանի վրա, որով մենք տեղական հարցերը լուծելու ունակութիւնից զրկւած ենք մնացել: Մեր մտաւորականութիւնը մեծ մասով ազգային կրթութիւն ունենալով՝ իր շարքերում քիչ է տւել ընդհանուր ցցուն դէմքեր. եղածներն էլ գլխաւորապէս կապւած են եղել Տաճկահայաստանի հետ:

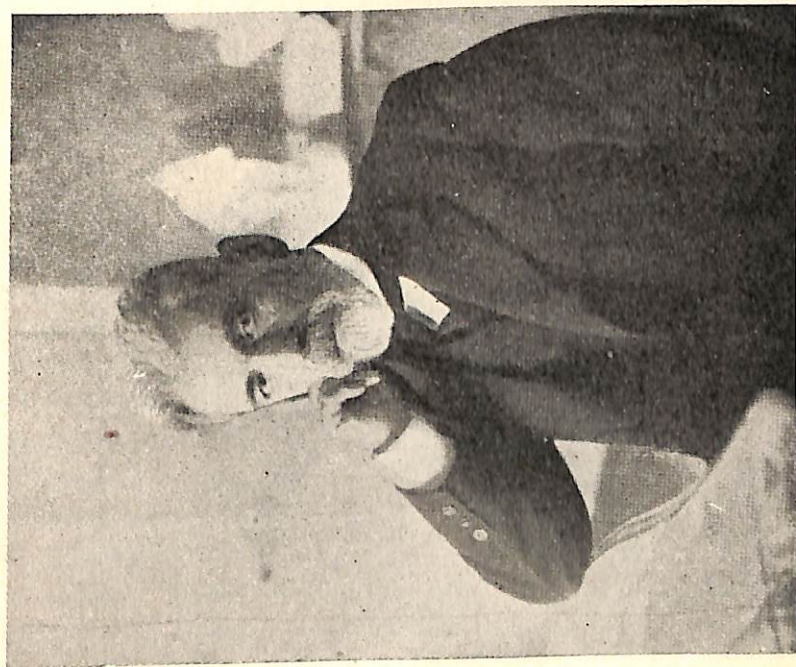
5) Սրանց կողքին, հայ ժողովրդի վրա շատ խոշոր ազդեցութիւն ունեցաւ նաև թրքահայերի վերջին կոտորածն ու գաղթականութիւնը, որը զրաւեց մեր ամբողջ ուշադրութիւնը, մեր բոլոր ուժերը և հեռու պահեց նրանց իշխանութեան մէջ ունենալիք հնարաւոր մասնակցութիւնից: Կոտորածն ու գաղթականութիւնը փշրեցին հայ ժողովրդի թեւերը: Միւս կողմից այն ծանր կացութիւնը, որի մէջ ապրում է այժմ հայ ժողովուրդն ազգովին, թուլացնում է մեր ազգային ինքնագագացումը և շեղում մեր ազգային կամքը, որի հետեւանքով մենք ստիպւած ենք դադարելու ոչ թէ իշխանութեան յեղափոխութեան խնդիրներով, այլ մեր ֆիզիքական գոյութեան հարցով:

Կորնիլովեան ապստամբութիւնից յետոյ, Անդրկովկասում ևս կաղմեց յեղափոխական իշխանութիւն, որի մէջ տիրող դերը ստանձնեց վրացական սօց.-դէմօկրատիան: Հայ ժողովուրդն զրկեց այնտեղ, յանձին Դաշնակցութեան, մասնակցութեան հնարաւորութիւնից, որովհետև յայտարարեց նախօրօք, որ այդ իշխանութիւնը պէտք է կազմւած լինի սօցիալիստական տարրերից, իսկ Դաշնակցութիւնը, որի ետեւից դնում է հայ ժողովրդի ճնշող մեծամասնութիւնը՝ աշխատաւորութիւնը, յայտարարեց ոչ-սօցիալիստ:

Այս երեւոյթը անբնական է և անարդար. իշխանութիւնը չպէտք է թողնի բախտի խաղին. նրա մէջ պէտք է վերականգնւի ուժերի հաւասարակշռութիւն, որովհետև առանց դրան իշխանութիւնը չի կարող լինել օգտակար և արդար: Այս տեսակէտով, անհրաժեշտ է մի չէզոք, ղեկավար աարը կովկասեան իշխանութեան մէջ, որը սանձէր ուժեղի ոտնձգութիւնը և պաշտպանէր թոյլի իրաւունքները: Կովկասեան ապագայ կառավարութիւնը պէտք է լինի կօալիցիօն, 7 հոգուց. 4 կենտրոնից, ոչ տեղական ազգերից, 3 կովկասեան երեք գլխաւոր ազգերից, մէկ-մէկ հոգի իւրաքանչիւր ազգից և անսրայնան այն հոսանքից, որը ամենաազդեցիկն է այդ ազգի մէջ: Ազգային ներկայացուցիչներից իւրաքանչիւրը

Ա. ԽԱՇԱՏՐՅԱՆ
Մտայնութեան ինքնակրթ. կցատառով

Բ. ԽԱՇԱՏՐՅԱՆ
Մտայնութեան ինքնակրթ. կցատառով

Ա. ԱՂԱԲԵԿՅԱՆ
Հայաստանի Պատ. նախագահը:

Ա. ՕՂԱԲԵԿՅԱՆ
Հայաստանի երկրորդ վարչապետը:

իր կողքին կունենայ ազգային խորհուրդ՝ կազմած իր ազգի մեջ եղած բոլոր հոսանքներից:

Հինգերորդ նիստում վիճաբանութեան են զրուում նախորդ զեկուցումները:

Սխմ. Փիտումանը (մենշելիկ) խօսում է ռուսերէն, որի դէմ ամէն կողմից բողոքներ են լսուում: Նա քննադատում է Առանձին Կոմիտէի ազգային հիմքը, կողմնակից է կոալիցիայի և դէմ՝ դրսից «վարեադ» ներ բերելուն: Իր ճառի մէջ մի շարք փողոցային հայհուակներ է ուղղում դաշնակցականների հասցէին (բանդիտներ ևն.): Պոռթկում է ընդհանուր բողոք ու զայրոյթ: Նախագահ Լ. Աթաբեկեանը յանդիմանում է Փիտումանին և պահանջում ներողութիւն խնդրել: Ժողովը խառնուում է և քշում ճառախօսին ամբիոնից:

Ա. Երզնկեանը սօց. — դէմոկրատական ֆրակցիայի կողմից ներողութիւն է խնդրում Փիտումանի խօսքերի համար: Ապա քննադատում է Առանձին Կոմիտէի ազգային բնոյթը: Մօտ լինելով Առանձին Կոմիտէին, նա վկայում է, որ կոմիտէի անդամների առանձնասեռականները մի-մի դաւադրական վայրեր են, ուր դաւեր են նիւթում ոչ միայն իրար դէմ, այլ և ազգերի դէմ: Մի դժբախտ պատահականութեամբ Զափարովի և Պապաջանեանի սենեակները գտնուում են իրար մօտ և զոները բացուում են իրար մէջ, կարծէք միմեանց գործողութիւնները ղիտելու համար: Եւ պէտք է տեսնել, թէ ինչէն են տեղի ունենում այնտեղ: Պէտք է վերակազմել իշխանութիւնը սօցիալիստական հիմքերով: Կովկասի կառավարութիւնը պէտք է կազմել միայն սօցիալիստներից, և Դաշնակցութիւնը, իբրեւ ազգային և ոչ-սօցիալիստական կուսակցութիւն, տեղ չպիտի ունենայ այնտեղ: Կարիք չկայ դրսից չէզոք տարրեր հրաւիրելու, սօցիալիստ լինելու հանգամանքը բաւական է, որ իշխանութիւնը Կովկասում տարւի ապագային, պետական ուղղութեամբ: Եւ յետոյ մի շարք մեղադրանքներ է ուղղում դաշնակցականների հասցէին, որոնք իբրեւ թէ, «վարում են թիկունքի քաղաքականութիւն»:

Ս. Թարուքիսեանը (ժող.) Առանձին Կոմիտէի թուլութեան պատճառը գտնում է ոչ թէ նրա ազգային կազմի, այլ ազգայնական բնոյթի և ընդհանուր պետական պայմանների մէջ: Կովկասի իշխանութիւնը պէտք է հիմնել ազգային սկզբունքներով. ազգերի ինքնորոշումը յեղափոխութեան նւաճումներից մէկն է: Նա ևս հակառակ է դրսից չէզոք մարդկանց հրաւիրելու մտքին: Կովկասի կառավարութիւնը պէտք է կազմի մի ընդհանուր կոմիտարից (ոչ-կովկասցի) և երեք օգնականներից՝ հայ, վրացի, թիւրք:

1821-2002

Առանձին Կոմիտէի հարցի քննութիւնը շարունակուում է և վեցերորդ նիստում, ուր, ի միջի այլոց, մի ուժեղ ճառ է արտասանում Խ. Կառ-
ձիկեանը, որ հերքում է Դաշնակցութեան դէմ եղած մեղադրանքները :
“Ասում են, որ մենք գործում ենք կովկասեան դէմօկրատիայի թիկուն-
քում և այդ է հայ ժողովրդի մեկուսացման պատճառը : Ճիշտ է այդ :
Փաստ է, որ թիւրք դէմօկրատիա գոյութիւն չունի. հայ դէմօկրատիան
ինքն իր թիկունքում գործել չի կարող : Նշանակում է, մնում է վրաց
դէմօկրատիան—սօցիալ-դէմօկրատիան : Եւ մեզանից պահանջում են, որ
մենք նրա յեռնից գնանք : Բայց միթէ հնարաւոր է այդ : Ո՛չ, յեռնից
գնալու մասին խօսք լինել չի կարող. խօսք կարող է լինել միայն հեռք
գնալու մասին, և այդ բանն է, որ վրաց սօցիալ-դէմօկրատիան չի ուզում
ընդունել : Պահանջում են, որ Դաշնակցութիւնը լինի ստորագրատուի կամ
խնդրողի դերում : Դա և՛ անպատւաբեր է, և՛ աննպատակալարմար,
որովհետեւ անկարելի է, որ մի ամբողջ ժողովրդի դէմօկրատիայի կազմա-
կերպութիւնը խնդրողի դեր ստանձնի մի հարեւան ժողովրդի դէմօկրա-
տիայի հանդէպ” :

Մի շարք ուրիշ ճառախօսներից յետոյ, յուզած կերպով պաշտպան-
ւում է Առանձին Կոմիտէի անդամ Մ. Պապաջանեանը, որ Կոմիտէի
թուլութեան պատճառը տեսնում է պետական իշխանութեան ընդհանուր
թուլութեան մէջ : Եւ երկար կանգ է առնում իր հրաժարականների վրա
— “Իմ պաշտօնավարութիւնը եղել է հրաժարականների մի շարք” :
Վերջոված հերքում է Երզնկեանի պնդումը, թէ իր “առանձնասենեակը
եղել է դաւադրութիւնների վայր” : Դէմ է արտայայտուում զոսից չէզոք
տարրեր բերելուն, “որովհետեւ մենք և մեր հարեւանները ձգտում ենք
ինքնավարութեան, իսկ այստեղ ուրիշին են ուզում յանձնել մեր իշխա-
նութիւնը” : Կառավարութիւնը պէտք է յանձնել սօցիալիստներին, որով-
հետեւ միայն սօցիալիստական իշխանութիւնը կարող է հեղինակութիւն
ունենալ լայն զանգաւածների մէջ” :

Ն. Աղաջեանը, իբրեւ վերջին խօսող, մի ոգեշունչ ճառով մէկիկ-
մէկիկ հերքում է հակառակորդների ամբաստանութիւնները : Ժողովը
լարած հետեւում է նրա հիանալի ճառին, որը յաճախ ընդհատուում է
պատգամաւորների և հանդիսականների խանդավառ ծափերով : Վերջա-
ցնում է մի ապաւորիչ պատկերով, որի մէջ Դաշնակցութիւնը նմանե-
ցնում է վարպետ դարբինի, որ փոքրիկ մուրճը ձեռքին վարում է
աշխատանքը, իսկ միւս կուսակցութիւնները՝ մուրճ խփող աշկերտի շէնք
որ աշկերտներից մէկը սխալմամբ մուրճը փոխանակ երկաթին խփելու՝
խփի վարպետի ձեռքին, սա իր մուրճով կը զարնէ նրա գլխին և կը հրաւիրէ

կարգի ճառի այս համեմատութիւնը ծայր աստիճանի ջղայնացնում է
ոց.—յեզափոխականներին և սօց.—դէմօկրատներին, որոնք աղմկով հեռա-
նում են ժողովից և խորհրդակցելուց յետոյ որոշում են, իբրեւ բողոք,
չմասնակցել այս նիստին :

Յաջորդ նիստը, հոկտ. 5-ին, գրեթէ ամբողջապէս զբաղւում է այս
միջադէպով : Առ. Ջիլիեզարեանը կարդում է դաշնակցականների կողմից
մի պատճառաբանած բանաձեւ, որով պարզում է Դաշնակցութեան
դերը համագումարում : Կուսակցութեան նպատակն է “հայ ժողովրդի բոլոր
գործօն տարրերի հետ համաձայնութեան գալ այն գործնական միջոցների
վերաբերմամբ, որոնք իրապէս պիտի ապահովեն ազգամիջեան համերաշ-
խութիւնը Կովկասում և գործակցութիւնը համառուսական դէմօկրատիայի
հետ, յանուն հայ աշխատաւոր ժողովրդի կենսական շահերի և ռուսական
մեծ յեղափոխութեան յաղթանակի” :

Ժողովրդական կուսակցութեան կողմից Մ. Պապաջանեանը բողոքում
է, որ ժողովից հեռացողները արգելք են լինում համագումարի բնականոն
պարապմունքներին և դատապարտում է նրանց քայլը : Անկուսակցական-
ների կողմից Յ. Մանանդեանը նոյնպէս բողոքում է կուսակցական
պաշքարի դէմ և հրաւեր է կարդում համերաշխութեան :

Այս յայտարարութիւններով միջադէպը համարւում է փակւած :

Հոկտ. 6-ի նիստում քննւում է վարչական բաժանումների հարցը,
որի մասին զեկուցում է ներկայացնում Ս. Կառնաւալեանը (անկ.) : —
“Անդրկովկասի վարչական սահմանները, ասում է նա, ռուսական տիրա-
պետութեան տակ մի քանի անգամ են փոխւել : Ներկայ սահմանները
մոցւած են 60-ական թւականների վերջում : Նահանգների, գաւառների և
գիւղական հասարակութիւնների սահմանները գծելիս ռուս կառավարու-
թիւնը ղեկավարել է ոչ թէ տնտեսական, ցեղագրական ու վարչական
նկատումներով, այլ բոլորովին մութ հաշիւներով : Վերջերս ձգտում էր,
որ քրիստոնեայ և գլխաւորապէս հայ ազգաբնակութիւնը մի վայրում
մեծամասնութիւն չկազմի : Դրա համար ժողովուրդը միշտ յարուցել է
սահմանափոխման հարցը, բայց միշտ էլ մերժւել է : Վերջին անգամ հին
կառավարութեան օրով, յարուցեց 1916-ին, երբ զէմստօ մօցնելու
խնդիրը դրեց” : Այս փաստերով և թւերով ցոյց է տալիս գոյութիւն
ունեցող սահմանների վնասակարութիւնը և առաջարկում է նոր բաժա-
նութիւն կառարել ազգային սկզբունքով, վերագծել նահանգների, գաւառ-
ների և գիւղաշրջանների սահմանները, որով կստեղծւի հայկական մի
շրջան՝ Երեւան կեդրոնով, որ տնտեսական և քաղաքական մէկ միութիւն
կը կազմէ : Այդ շրջանը կը կազմէ ամբողջ Երեւանի նահանգից, Կարսի

երկու հարեւան գաւառներից, Թիֆլիսի երկու գաւառներից և Գանձակի լեռնային շրջանից — 15 գաւառ, որից 10-ի մէջ կը լինի հայկական մեծամասնութիւն 2,330,000 ազգաբնակչութեամբ, որից 1,220,000 հայ — 60%:

Գ. Խասխանանը (դաշ.), անում է լրացումներ, առանձնապէս շեշտում է տնտեսական գործոնների դերը և դէմ է արտաշայտում մէկ նահանգ ստեղծելուն: Նա առաջարկում է կազմել հայկական երեք նահանգ մեկնելով գործնական նկատումներից:

Ղ. Տէր-Ղազարեան — Սօց.—Դէմօկրատների կողմից ընդունում է սահմանաբաժանման համար առաջարկած սկզբունքը և առաջարկում է հարեւանների հետ համաձայնութեան գալ, միասին կատարել սահմանաբաժանումը: Դէմ է մէկ կամ երեք նահանգի. դա կարող է հարեւանների մէջ կասկածներ առաջ բերել: Պէտք է գաւառային միութիւններ կազմել, կանտոնալ սիստէմով: Անդրկովկասի կենտրոնը պէտք է լինի Թիֆլիսը:

Ա. Խոնդկարեանը (ս.-յ.), անհրաժեշտ է գտնում սահմանադրումը վարչական տեսակէտով: Պէտք է հայերը, թուրքերը և վրացիները միասին կատարեն այդ աշխատանքը: Կանտոնալ սիստէմը աւելի առաւելութիւններ ունի, բայց հազիւ թէ կառավարութիւնը համաձայնի: Յամենայն դէպս, պէտք է կանգնել կանտոնալ սիստէմի վրա, եթէ այդ ջանքեր — նահանգային:

Բ. Վերմիշեանը յայտնում է, որ Հայ Ժող. կուսակցութիւնը սահմանափութման վրա նայում է զուտ վարչական-տնտեսական տեսակէտից և ընդունում է 3 նահանգի դրութիւնը. մի նահանգ կազմելու դէպքում հարեւանները կարող են դայթակղել, թէ հայերը քաղաքական ձգտումներ ունին:

Ա. Շանխարոնին (դաշ.) մանրամասն պատմութիւնն ու վերլուծութիւնն է անում սահմանագծման հարցի և պաշտպանում է Կամսարականի առաջարկած նախագիծը: Գործնական նկատումներով դէմ է կանտոններին: Պէտք է պահել նահանգային սկզբունքը: Դէմ է Թիֆլիսը ամբողջ Անդրկովկասի կենտրոն դարձնելուն:

Ա. Երզնկեանը (ս.-դ.) նորից բուռն կերպով յարձակում է Դաշնակցութեան վրա, որը այս խնդրում էլ վարում է թիկունքային քաղաքականութիւն. մէկ կամ երեք նահանգ պահանջելով, նա ուզում է հայկական տէրիտորիա ստեղծել, որ շօվինիզմ է: Դրա համար իրենք պնդում են կանտոնների վրա:

Ապա ընտրւում է յանձնախումբ հաշտեցնող բանաձեւ կազմելու

համար: Յանձնաժողովն ընդհանուր գծերով իւրացնում է Կամսարական-Շահխաթունու ծրագիրը, որը և վաւերացւում է համագումարի կողմից:

Հոկտ. 8-ի նիստում քննւում է դպրոցական խնդիրը: Հիմնաւորած զեկուցում է կարդում Ս. Տիգրանեանը (դաշն.) պաշտպանելով դպրոցների ազգայնացման, եկեղեցական-ծխական դպրոցների աշխարհականացման տեսակէտը: Զեկուցման մտքերն ընդունւում են ընդհանուր ժողովի կողմից:

Հոկտ. 9-ին, նիստի նախագահ Ղ. Տէր-Ղազարեանը յայտնում է, որ աւագների խորհուրդը երէկ գիշեր մինչև ժամի 2 և այսօր մինչև ժողովի բացումը խորհրդակցելով՝ եկել է հետեւեալ համաձայնութեան համագումարի կողմից ընտրւելիք խորհրդի և Գործադիր Մարմնի կազմի մասին.

1) Մեծ Խորհուրդը կամ Խորհրդաժողովը պէտք է ներկայացնի համագումարի պատկերը. իւրաքանչիւր հոսանք ներկայացուցիչ պիտի ունենայ իր թւի համեմատ: Խորհրդակցական ձայնով կը հրաւիրւին ներկայացուցիչներ մի քանի քաղաքներից և հաստատութիւններից:

2) Գործադիր Մարմինը կամ Ազգային Խորհուրդը բաղկանալու է 6 դաշնակցականներից, 2-ական հոգի սօց.-դէմ., սօց.-յեղ. և ժող. և 3 չէզոքների անձնական ընտրութեամբ, ընդամենը 15 հոգի:

Հոկտ. 9 ի երեկոյեան նիստը զբաղւում է Մեծ Խորհրդի և Գործադիր Մարմնի իրաւասութիւնների որոշումով և յանձնում է Աւագների Խորհրդին պատրաստել մի բանաձեւ:

Ս. Յարութիւնեանը (ժող.), զեկուցում է պարենաւորման տագնապի մասին:

Յաջորդ նիստերի մասին, դժբախտաբար, նիւթ չունինք ձեռքի տակ, բայց այսքանն էլ բաւական է պարզ գաղափար կազմելու համար համագումարի աշխատանքների և որոշումների մասին: Նա, քննութեան առաւ որոշումներ տւեց օրւայ բոլոր հրատապ հարցերի մասին: Նա, կարելի է ասել, սպառիչ ամբողջութեամբ արտայայտեց այն ապրումները, որ այն օրերին ունէր ռուսահայ ժողովուրդը: Եթէ ներկայացւէր համագումարի և ծիսական կողմը — ողջոյնի հեռակրները ուրիշ ժողովուրդների և կազմակերպութիւնների կողմից, ժողովրդական համակրական ցոյցերը ևն. — պատկերը կը լինէր տպաւորիչ:

Համագումարը վերջացաւ Գործադիր Մարմնի կազմութեամբ, որը ստացաւ Հայոց Ազգային Խորհուրդ անունը և որին վիճակեց չափից

աւելի ծանր ու պատասխանատու դեր կատարել: Հայոց Ազգ. Խորհուրդի պատմութիւնը առանձին նիւթ է և արժէ, որ զրուէր, որովհետեւ այդպիսով ներկայացւած կը լինէր Հայոց նորագոյն պատմութեան ամենայնզուտապէս մի դրագը: Նրա օրով սաղմնաւորեց և միս ու արիւն ստացաւ Հայաստանը, իբրեւ ազգային—հողային մի միաւոր, իբրեւ միջազգային քաղաքական երեւոյթ, իբրեւ մի փաստ, որ յետագայ ամենադժան փորձութիւնները, անգամ բոլշեւիկեան մահաշունչ խորշակը չկարողացան վերացնել աշխարհի երեսից:

Ս. ՄԱՍՈՒՐԱՆ.

ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏ-ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱ

Հայոց աշխարհը հրդեհի մէջ էր: Կարսն ու Ալեքսանդրապօլը անցած էին տաճիկների ձեռքը: Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը՝ կտրւած Երեւանից: Հայկական գաւառներում խռնւած էր բազմահազար զաղթականութիւնը: Սով, հիւանդութիւններ, թաթարական հորդանների անվերջ յարձակումներ: Ի՞նչ էր կատարւում դուրսը, արտաքին աշխարհում— յայտնի չէր: Հայաստանը բառի բովանդակ առումով կտրւած էր ամբողջ աշխարհից...

Այս էր Հայաստանի դրութիւնը 1918 թ. Մայիսին, երբ Բաթումի անպտուղ բանակցութիւններից ձանձրացած՝ տաճիկները խախտեցին զինադադարը և երեք ուղղութեամբ անցան յարձակման՝ դէպի Ղարաբաղիսա, դէպի Արագած և դէպի Սարդարապատ: Նրանց ծրագիրն էր, վճռական մի գրոհով, բանալ Ղարաբաղիսա—Դիլիջան—Ղազախ և Երեւան—Դիլիջան—Ղազախ ճանապարհները արագօրէն հասնելու համար Ադրբեջանի օգնութեան՝ Բազումին տիրանալու նպատակով:

Սարսափելի էր դրութիւնը Երեւանում: Ազգային Խորհուրդը Արամի գլխավորութեամբ յուսահատական ճիւղեր էր թափում երկրի պաշտպանութիւնը կազմակերպելու համար: Հեշտ գործ չէր այդ: Ամէն ինչ քայքայւած էր. ո՛չ անհրաժեշտ չափով ռազմավորեց կար, ո՛չ պարէն, ո՛չ կանոնաւոր բանակ: Կար միայն անյողողղ կամք և զիմադրելու անհուն վճռականութիւն: Այդ պողպատէ կամքի մարմնացումն էր Արամը իր գործակիցներով—Դրօ, զօր. Սիլիկեան, զօր. Փիրումեան և ուրիշ շատերը: Նրանց յաջողւեց ո՛չ միայն Երեւանում ծայր տւած խուճապը կանգնեցնել,

այլ և ոտքի հանել ամբողջ ժողովուրդը, լարել ճակատի ու թիկունքի գործը և թշնամուն տալ հերոսական ճակատամարտներ:

Փութով դասաւորւում են հայկական ուժերը, որոնց ընդհանուր հրամանատար է նշանակւում զօր. Սիլիկեանը. Բաշ—Աբարանի ճակատի պաշտպանութիւնը յանձնւում է Դրօին, Սարդարապատի ճակատը՝ զօր. Փիրումեանին: Կազմակերպւում է թիկունքի և պարենւորման գործը:

Մայիս 24-ին զօր. Սիլիկեանը մի սրտառուէ կոչ է ուղղում ժողովրդին. “Հայեր, գրում է ձերունի զօրավարը, շտապեցէ հայրենիքն ազատելու: Հասել է ըսպէն, երբ իւրաքանչիւր Հայ՝ մոռնալով իր անձնականը, յանուն Մեծ Գործի՝ հայրենիքի փրկութեան և իր կնոջ ու աղջիկների պատւի պաշտպանութեան համար պիտի գործ դնի իր վերջին ճիւղը, թշնամուն հարւածելու:

“Մենք չէինք ուղում կռել, յանուն խաղաղութեան և հաշտութեան պատրաստ էինք մենք ընդառաջ գնալու ամէն տեսակ զոհողութիւնների, սակայն մեր Զօրք թշնամին ընթանում է իր ծրագրած ուղիով. նա ըստ երեւոյթին ստրկացնել է ուղում մեզ, բայց իրօք ուղում է ոչնչացնել մեր բազմաչարչար ազգը: Եւ քանի որ պիտի ոչնչանանք, աւելի լաւ չէ, որ վէնքը ձեռներիս փորձենք մենք մեզ պաշտպանելու: Գուցէ յաջողւում է մեզ կռով ձեռք բերել ապրելու իրաւունքը:

“... Հայեր, ժամանակը չէ դանդաղելու: Բոլոր մինչև 50 տարեկան հասակ ունեցողները պարտաւոր են զէնքի տակ գալու. ես պահանջում եմ բոլորից ներկայանալ իրենց զէնքերով ու փամփուշտներով հայրենիքի պաշտպանութեան համար:

“Հայուհիներ, յիշեցէ հինգերորդ դարու փափկասուն տիկնանց, որոնք ողբերգի իրենց ամուսիններին դէպի Մեծ Գործը, անմահ Վարդանի կռիւների ժամանակ, հետեւեցէ նրանց օրինակին. եթէ չէք ուղում, որ ձեր պատիւը ոտնակոխ լինի, խրախուսեցէ նրանց և արհամարհեցէ այն վախկոտները, որոնք զանազան պատրւակներով խուսափում են ճակատ գնալուց: Հաւաքեցէ նրանց համար ռազմավորեցէ հաց, շոր և ուրիշ մթերք:

“Խորին կերպով համոզւած եմ, որ իմ այս կոչը անարձագանգ չի մնայ և երկու—երեք օրւայ ընթացքում կը կազմակերպւի մի այնպիսի քաջարի զօրաբանակ, որին կը յաջողի վճռել թշնամուն հայրենի հողի սահմաններից և ապահովել հայ ժողովրդի գոյութիւնը: Յանուն բազմաչարչար հայ ժողովրդի ֆիզիքական գոյութեան, յանուն ոտնակոխ եղած ճշմարտութեան ոտքի կանգնեցէ: Դէպի գործ, դէպի սրբազան պատերազմ”:

Եւ Սիրիկեանի կողմ անարձագանդ չէ մնում: Իրօք որ «երկու-երեք օրւայ ընթացքում» կազմակերպւում է «քաջարի բանակ», և սկսում են արիւնահեղ կռիւները: Տաճիկները յանկարծակիի են գալիս. նրանք չէին սպասում այդպիսի դիմադրութեան: Ամէն կողմ, ուր տաճիկ զօրքները փորձում էին յառաջխաղացման դիմել, իրենց դէմ ծառանում են Հայերը: Առանձնապէս բուռն են լինում ճակատամարտները Սարդարապատի և Բաշ-Աբարանի տակ: Դրան ջարդում և փախուստի է մատնում Ալազեազի բարձունքները մաղլոյ թշնամուն: Զօր. Փիրումեանը ջախջախիչ հարձակ է տալիս Սարդարապատի շրջանի տաճիկ ուժերին: Հայկական սպայակոյտը հաղորդում է Մայիսի 28-ին. «Այսօր երեկոյեան ժամը 8 40-ին, անհասարկ կռուում, հերոսաբար ընկաւ մեր հին հայրուկներից Զէմկեակը: Թիւրքերը երեքօրեայ կռիւներից յետոյ ջարդած են և նահանջում են հապճեպով: Նրանց զօրամասերը բաժանւած են երեք խմբի: Առաջինը՝ Ալազեազի կայարանից նահանջում է դէպի Անի կայարանը, երկրորդը՝ Կրմիւլու և երրորդը՝ Ախշա-Կալա: Մեր զօրամասերը քայլ առ քայլ հետապնդում են նրանց: Ոգեւորութիւնը աներեւակայելի է:» Ալաքիչ յետոյ. «Յայտնում ենք, որ մերոնք գրաւել են Ալազեազ կայարանը և շարժւում են դէպի Անի»: Եւ յետոյ. «Բաշ-Աբարանի ուղղութեամբ երէկ մեր զօրամասերը դիմեցին յարձակման և թշնամուն իր դիրքերից դուրս քշեցին: Մերոնք հետապնդում են նահանջող թշնամուն»: Իսկ Մայիսի 29-ին զօր. Սիրիկեանը իր կոչով յայտնում է, որ «Մեր քաջարի զօրքերի հերոսական գործունէութիւնը շարունակւում է, տաճիկ զօրքերը նահանջում են: Մենք պէտք է յետ վերցնենք Ալեքսանդրապոլը, որը այնպէս նենգօրէն գրաւեցին տաճիկները:» Տաճիկները ահագին կորուստներ տալով՝ բոլոր ճակատներում դիմեցին նահանջի: Խուճապ է առաջ գալիս և Ալեքսանդրապոլում, ուր հայկական յաղթանակները ահագին տպաւորութիւն են առաջ բերում: Հայ զօրքերը տենդագին պատրաստւում են թշնամուն հալածելու և գրաւելու Ալեքսանդրապոլը. «ապա միայն բանակցութեան մէջ մտնենք տաճիկների հետ խաղաղութիւն կնքելու» — յայտարարում է զօր. Սիրիկեանը...

Այդ նոյն օրերին — Մայիսի 25-27 — արիւնոտ կռիւներ տեղի ունեցան Ղարաքիլիսայի շրջանում: Տաճիկները, Ալեքսանդրապոլը գրաւելուց յետոյ, յառաջացան մինչև Ղարաքիլիսա: Հայ ժողովուրդն ու զօրքը բարոյալքւած ու յուսաբեկ՝ անկարգ և խռնւած սկսեցին նահանջել մինչև Դիլիջան, ուր տեղափոխւեց և զօր. Նազարբեգեանը իր սպայակոյտով: Փախչող զօրքը, սակայն, շուտով ուշքի եկաւ և Մայիսի 25-ին անցաւ դիմադրութեան ու կանգնեցրեց թշնամու արշաւը: Հրամանատարութեան

յաջողեց հաւաքել ու կազմակերպել ցաք ու ցրիւ եղած ուժերը և ուղղել դէպի ճակատ: Եւ երեք օր շարունակ հայ զօրամասերը աննկուն դիմադրութիւն ցոյց տւին տաճիկներին: Այս ճակատամարտներում էր, որ Անդրանիկը կատարեց ճակատադրական դեր: Սպարապետ Նազարբեգեանը հրամայել էր նրան պաշտպանել ճակատի աջ թեւի բարձունքները, բայց Անդրանիկը հրամանը ստանալով՝ կեղտոտ հայհոյանք է ուղղում Նազարբեգեանի հասցէին և հաւաքելով իր զօրամասը, առանց բարձր հրամանատարութեան իմաց տալու, շտապով անցնում է դէպի թիկունք և սկիզբը դնում իր համբաւաւոր արշաւանքին դէպի Խոյ: Անդրանիկի բացառ ճակատամասով, աջ կողմից, առաջ են շարժւում տաճիկները և Մայիսի 27-ին սպառնում շրջապատել մերոնց: Գիշերւայ ժամի 2-ին մերոնք թողնում են իրենց ամուր դիրքերը և քաշւում դէպի յետ. Մայիսի 28-ին ընկնում է Ղարաքիլիսան...

Ահա այս կռիւներն էին, որ այնպէս բարձրացրին հայ զինուորի վարկը տաճիկների աչքին: Դրանից յետոյ էր, որ Վէհիբ փաշան Բաթումում հայ ներկայացուցիչներին առաջարկեց կնքել հայ-տաճիկական դիմակցութիւն: Սարդարապատի և Ղարաքիլիսայի ճակատամարտներն եղան պատճառ, որ տաճիկները դաշինք կնքեցին Հայերի հետ և ճանաչեցին Հայաստանի անկախութիւնը: Սարդարապատն ու Ղարաքիլիսան հանդիսացան այն կամուրջները որոնց վրայով հայ ժողովուրդը անցաւ դէպի ինքնուրոյն պետական կեանք: Արաքսի հովտում, Արագածի լանջերին և Փամբակ գետի եղբայրներին ընկած հայ մարտիկների արիւնը ապարդիւն չանցաւ. նա փրկեց Հայաստանը վերջնական ոչնչացումից, նա շաղխեց և ամրացրեց այն պատանդանը, որի վրա կառուցւեց Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

Փնուք նրանց: Փնուք ընկածներին յանուն Ազատութեան:

ՀԱՅՈՑ ԱՉԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Ազգային Համագումարը փակւելէ առաջ, 1917 թիւ հոկտեմբերին, ընտրեց Ազգային Խորհուրդ, որը պիտի հանդիսանար իր գործադիր մարմինը: Ազգային Խորհուրդը, սակայն, դէպքերու բերումով եղաւ ոչ թէ սոսկ գործադիր մարմին, այլ հայ ժողովրդի գերագոյն ղեկավարը, տեսակ մը ազգային կառավարութիւն: Աշխատանքները Ազգ. Խորհրդի մէջ բաժ-

նւեցան նախարարական սկզբունքներով և ան գործեց իբեւ նախարարութիւն:

Ըստ ձեւի Ազգ. Խորհուրդը երթակայ կը համարուէր միայն Ազգային ժողովին, բայց ըստ էութեան ամբողջապէս պատասխանատու էր ժողովրդական լայն զանգաձներու առաջ, որոնք կազմակերպուած էին կուսակցութիւններու մէջ: Տեսակ մը կուսակցութիւններու քօալիսիօն էր ան և ըստ ամենայնի կը գտնուէր կուսակցական հակակշռի տակ: Եւ ատիկա անբնական չպիտի համարուի, եթէ յիշենք անոր կազմութեան պարագաները: Կուսակցութեանց հակակշիւը այնքան իրական էր, որ անոնք իրաւունք ունէին նոյն իսկ իրենց մէկ ներկայացուցիչը փոխարինել ուրիշով:

Ազգային Խորհրդի կազմը հետեւեալն էր. Դաշնակցականներ՝ Արամ, Ա. Ահարոնեան, Ռ. Տէր-Մինասեան, բժ. Ա. Բաբալեան, Խ. Կարճիկեան և Ն. Աղբալեան: Ժողովրդականներ՝ Ս. Յարութիւնեան, Մ. Պապաջանեան: Սօց.-յեղափոխականներ՝ Յ. Տէր-Օհանեան և Ա. Ստամպոլցեան: Սօց.-դէմօկրատներ՝ Ղ. Տէր-Ղաղարեան և Մ. Ղարաբէգեան, անկուսակցականներ՝ Ստ. Մամիկոնեան, Տ. Բէգդադեան և Պ. Զաքարեան: Հակառակ իր նման կազմին Ազգ. Խորհուրդը ամբողջական չգտապարտուեցաւ և ունեցաւ աչքի զարնող գործունէութիւն, որովհետեւ դաշնակցականներու վեց ձայնը գրեթէ միշտ իր հետ ունեցաւ անկուսակցականներու մեծամասնութիւնը (խորհրդի մէջ հարցերը կը վճռուէին պարզ մեծամասնութեամբ): Պէտք է աւելցնել և այն պարագան, որ սօց.-յեղափոխականներու, սօց.-դէմօկրատներու և ժողովրդականներու միջև գոյութիւն չունէր տեսակետներու ներդաշնակութիւն և անոնք դժարութեամբ կը միանային միմեանց: Դաշնակցութիւնը լինելով, սակայն, պատասխանատու ղեկավար ուժը, միշտ հաշւի կառնէր փոքրամասնութեան կարծիքները և շատ յաճախ իր տեսակետները կը յարմարցնէր անոնց և այս հաշտարար ոգիի հետեւանքով Ազգ. Խորհրդի մէջ կը տիրէր համերաշխութիւն, թէև իր մեքենան, բնականաբար, կը դառնար աւելի դանդաղաշարժ և իր կամբը երբեմն՝ անվճռական: Իր որոշումներով ան կը մօտենար ամբողջ հայ ազգի մտայնութեան, բայց կը կորցնէր գործունէութեան արագութիւնը և իր հրահանգներու յստակութիւնը — պարագայ մը, որ, թերևս, մեծ թերութիւն չէ բնականօրէն օրերու համար, բայց անհամապատասխան տաքնապալի վայրկեաններուն, երբ կը պահանջուի կտրուկ և անմիջական վճիռ ու գործ:

Անդրկովկասեան Առանձին Կօմիտէն և ապա Սէյմը փաստօրէն կովկասեան երեք ժողովուրդներու՝ Հայերու, Վրացիներու և Թաթարներու ներկայացուցչութիւնն էին: Ըստ էութեան անոնք անկամ, անուժ և ան-

գործունէութեան մատնուած մարմիններ էին — հետեւանք այն բանի, որ անոնց բաղադրիչ երեք ազգութիւնները իրարու հանդէպ կը տածէին անվստահութիւն և տոգորուած էին տարբեր, հակամարտ ձգտումներով: Այսպէս, օրինակի համար, Հայերը կը ձգտէին Թուրքիոյ պարտութեան և կաշխատէին, որ Թուրքերը հեռու մնան Անդրկովկասի ու Տաճկահայաստանի սահմաններէն, մինչդեռ Թաթարները բուռն կերպով կը տենչային հաշտութիւն կնքել Թուրքերու հետ և, նոյն իսկ, Թուրքերը բերել Կովկաս: Վրացիներն ալ կը վարէին իրենց ուրոյն քաղաքականութիւնը և կը ջանային Վրաստանն անկախ դարձնել Գերմանացիներու միջոցով, այն ինչ Հայերը իրենց ազատութիւնը կը փնտռէին Դաշնակիցներու յաջութութեան մէջ: Այս տարամերժ ձգտումներն ունեցան և իրենց գործնական հետեւանքները. Անդրկով. Առանձին Կօմիտէի և Սէյմի կողքին առաջ եկան ազգային խորհուրդներ, որոնք իրենց հասկցած ձեւով կը կազմակերպէին իրենց ժողովուրդը և ուղղութիւն կուտային իրենց ազգային գործերուն, և կառավարական որոշումներէն ու հրահանգներէն կը գործադրէին միայն անոնք, որոնք կը նկատուէին ազգային խորհուրդներու տեսակետներուն համապատասխան: Այս հոդի վրա երբեմն խուլ, երբեմն ալ բացայայտ պայքարներ տեղի կունենային Առանձին Կօմիտէի ու Սէյմի և Ազգային խորհուրդներու միջև:

Հակամարտութիւններու այս բովին մէջ կը գործէր և Հայոց Ազգային Խորհուրդը: Պարզ տեսնելով, որ վրացի-թաթարական բլօքը Անդրկովկասը կը տանի դէպի այնպիսի դրութիւն մը, երբ վտանգի կենթարկուի նոյն իսկ հայ ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը, անկաւ արագօրէն ամփոփեց իր ձեռքը հայ ժողովրդի բովանդակ գործերը և հայկական նահանգներու վարչութիւնը և ոչ միայն ձակաւոր պաշտպանութեան համար սկսեց կազմել առանձին ուժեր, այլ և ստանձնեց թրքահայ գրաւուած հողերու վարչական կազմակերպութիւնն ու կարգաւորումը, հայ ժողովրդի արտաքին քաղաքական ղեկավարութիւնը, թէև անանապէս Ռուսաստանը դեռ կարձեւականօրէն գոյութիւն ունէր և անդրկովկասեան իշխանութիւնը: Այսպիսով, Հայոց Ազգային Խորհուրդը կարելի է համարել հայկական առաջին կառավարութիւնը, թէև ան միայն Մայիսի 28-ին ինքզինքը հռչակեց «գերագոյն իշխանութիւն հայկական գաւառներու»:

Այն, Ազգային Խորհուրդը հայկական առաջին կառավարութիւնն էր, բայց ոչ Հայաստանի: Հայաստանը կ'ապրէր իր ուրոյն կեանքով՝ համարեա կտրուած Թիֆլիսէն: Ազգ. Խորհուրդը գաւառներու մէջ կը ներկայանար իր ներկայացուցիչներու միջոցով, և ահա այդ ներկայացուցիչները՝ օծուած առաւել կամ՝ նազ լիազօրութիւններով՝ կը կազմէին Թիֆլիսի Ազգային

Խորհրդի օրինակով տեղական ազգային խորհուրդներ, որոնց և կանցներ տեղական իշխանութիւնը: Տեղական խորհուրդներն ալ նոյն կազմը ունէին, ինչ որ և կեդրոնինը: Թէև գաւառներու մէջ դժարութեամբ կը ճարւէին Դաշնակցութենէ զատ ուրիշ կուսակցութիւններ, բայց և այնպէս ջանք կը թափուէր անոնց մէջ ներկայացնել բոլոր հոսանքները:

Հայոց Ազգային Խորհրդի ներկայացուցիչն էր և Արամը, որ ղրկեցաւ Երեւանի նահանգը բացարձակ լիազօրութիւններով: Ան կազմակերպեց Երեւանի Ազգ. Խորհուրդը, որուն վիճակեցաւ խիստ ծանր աշխատանք և պատմական մեծ դեր կատարել: Ռուսական զօրքերը քայքայած՝ թիւ կունք կը նահանջէին, և հայկական գաւառները կը գտնուէին թրքական ներխուժման և թաթարական յարձակումներու վտանգին հանդէպ: Հայկական շրջանները մատնւած էին քառսի ու քաղաքացիական կռիւներու: Այս կրակ ու բոցի մէջ էր, որ Երեւանի Ազգ. Խորհուրդը, Արամի մասնակցութեամբ, անցաւ գործի և դարձաւ ղեկավար կեդրոնը հայկական գաւառներու ինքնապաշտպանութեան, տնօրէնը անոնց բաղրի ու գործի: Արամ իր հոժկու կորովով իր շուրջը համախմբեց բոլոր գործօն ուժերը, և որպէսզի կարելի ըլլայ երեւան հանել արագ ու վճռական գործունէութիւն, Երեւանի Ազգ. Խորհուրդը ընդառաջ գնալով ընդհանուրի ցանկութեան, անոր տուաւ տիքթաթօրական իրաւունքեր և անոր ձեռքն ամիսիոյց շրջանի բովանդակ իշխանութիւնը: Ժողովուրդը խանդավառութեամբ ընդունեց Արամի տիքթաթօր հռչակելը: Արամը շնորհիւ իր արտակարգ թաքթի կրցաւ օգտագործել և Ազգ. Խորհուրդը, և Երեւանի մտաւորականութիւնն ու կուսակցութիւնները, և ղինտրականութիւնը և կարճ ժամանակի մէջ կազմակերպել պատկառելի ղինտրական ուժ: Արամի տիքթաթօրութեան և Ազգ. Խորհրդի ճիգերուն արդիւնքն եղան Սարգարապատի և Բաշ-Աբարանի հերոսական ճակատամարտները, որոնք կանգնեցուցին թրքական արշաւը և ղիւրացուցին Բաթումի դաշնադրին կնքումը: Երեւանի Ազգ. Խորհուրդն ու Արամը եղան փաստօրէն Հայաստանի առաջին կառավարութիւնը, և երբ Հայոց Ազգ. Խորհրդի նշանակած կառավարութիւնը Թիֆլիսէն հասաւ Երեւան, Հայաստանի իշխանութիւնն արդէն կազմւած էր և կը գործէր Արամի ղեկավարութեան տակ,

Երբ 1918 թ. Մայիսի 28-ին, Անդրկովկասի Միութեան քայքայման հետեւանքով, Հայոց Ազգ. Խորհուրդը ստանձնեց «Հայկական գաւառներու զերազոյն իշխանութիւնը», անոր առջև զրուեցաւ գործնական խնդիր մը. կ'սմ' վաւերացնել Երեւանի մէջ գոյութիւն ունեցող փաստական կառավարութիւնը, կ'սմ' տեղափոխել Երեւան: Ան ընտրեց վերջինը, մանաւանդ որ Երեւանի Ազգ. Խորհրդի և Արամի փափաքն ալ այդ էր, և

Յունիսի 10-ին յանձնարարեց Յ. Քաջաղնունիին կազմել Հայաստանի առաջին նախարարութիւնը: Մօտ ամիս ու կէս յետոյ ինքն ալ, անդամներու հիմնական փոփոխութեամբ, մեկնեցաւ Թիֆլիսէն և Յունիսի 23-ին հասաւ Երեւան, ուր ընդունեցաւ երկրի բարձրագոյն իշխանութեանը վայել պատիւներով: Կառավարութեան գալով, Երեւանի Ազգ. Խորհուրդը լուծեցաւ, բայց Արամ նորաստեղծ իշխանութեան մէջ ալ մնաց ծանրութեան կեդրոնը, իբրև ներքին Գործոց, Հանրային Կրթութեան, Խնամատարութեան, Պարենաւորման և Հաղորդակցութեանց միջոցներու նախարար:

ՌՈՒՐԻՆ

ՄԱՅԻՍԻ 28-Ը

Վերջին տասնամեակին մեր ժողովրդի ապրած պատմական օրերի մէջ 1918 թ. Մայիսի 20-ից 28ը կը մնան որպէս դարազուլս արիւնոտ փորձութիւնների և ծագող յոյսերի:

Թւում է թէ այս պատերազմի սկզբից, 1914 թ. վերջերից, մեր ժողովրդի ապրած թշուառութիւնների և յոյսերի իրար յաջորդող շարանը սղմել ու թանձրացել էր մէկ կողմից Երեւանի տակ, հիւսուրց Արաքսի ափերին, ալիքարդ Մասիսի ու Արագածի փէշերին և միւս կողմից Գուգարաց աշխարհի մթին, անտառապատ ձորերում:

Ջորս տարիների անընդհատ մարտնչումները Եփրատի ափերից մինչև Արաքս ու Հրազդան, մեղ թողել էին միայն բանակի երկու փշրանքներ՝ մէկը Երեւանի տակ և միւսը՝ Ղարաբաղի սահմանին: Եւ նոյն այդ աղէտաւոր տարիները ճարակելով մեր ժողովուրդը Վասպուրականից ու Բարձր-Հայքից մինչև Այրարատեան դաշտ, զէպի Երեւան և դէպի Ղարաբաղի սահմանները: Բազմահազար այդ չարաբաստիկ բազմութիւնը իր ցաւերն ու դաւակները շալակած՝ քայլ առ քայլ ընթանում էր նահանջող բանակների հետ ապաստանի վայր ու հանգիստ փնտրելով:

Հորիզոնները փոխում էին անդադար — և բաղդը նոյնն էր — անընդհատ կռիւ, ապա նահանջ դէպի նոր լեռներ ու նոր ձորեր: Մեծ

պատերազմի տարեգրութեան մէջ չկայ և ոչ մի ազգ, որին վիճակած լիւեր կռիւների այս աստիճան համերական յեղյեղումներ, ուր զօրք ու խուճապող ժողովուրդ անագորոյն թշնամու առջեւ շարունակ իրար են հիւսած բաղկերի պէս, և ուր զինուորը ամեն մի զնդակ արձակելիս նախ շուրջն է նայում իր հարազատները փնտրելով:

Այսքան ողբերգական պայմաններում ընթացաւ մեր ազատամարտը, և այսպէս էլ հասաւ նա մէկ կողմից Ղարաբեյլիսա, և միւս կողմից՝ Երեւան: Եւ ահա այստեղ, Դէքէղի և Արաքսի ափերին, հայ ժողովրդի անձնագոհ զաւակները իրենց վերջին կաթիլ արիւնը թափեցին հայրենիքի վերջին կտոր հողը պաշտպանելու և ցեղի մնացորդը փրկելու անողորմ ու տմարդի թշնամուց:

Երկու ձակատամարտերը — Սարղարաբատի և Ղարաբեյլիսայի — իրար արժանի են թէ իրենց հերոսական շնչով, թէ ինքնաբույլիս ու ինքնակամ թափով և թէ շրջապատող պայմանների դժնդակ դասաւորութեամբ:

Ռազմավթերքի և ուտեստի պակաս, բազմահազար դաղթականութեան թշուառութիւն, հարեւանների թշնամութիւն և յետոյ՝ մարտիկների հոգիների մէջ անհուն դառնութիւն ապրած անտեսելի անիրաւութիւններից ու չարիքներից:

Էրզրումը խել էր նրանցից բօլջեւիկ Ռուսիոյ աննախընթաց յեղափոխութիւնը. Կարսը՝ Հայոց աշխարհի բրօնզէ դուռը, բացել էր թշնամու առաջ մեր հարեւանների կարծամիտ, յանցաւոր ու ինքնասպան թրքասիրութիւնը. Ալեքսանդրապօլը զոհ էր գնացել թիւրքական նենգութեան:

Դրսից օգնութեան ոչ մի յոյս. թշնամին՝ յամառ ու վայրագ. օրհասական պայքարի ժամն էր հնչել մեր արիւնաքամ ու պարտասուած բանակի համար:

Եւ այդ պայքարը նա ընդունեց մի վճռականութեամբ ու արիւնութեամբ, որ յիշեցնում էր հերոսական դարերը մեր ալեծուսի պատմութեան:

Եւ մեր հինաւուրց ու արիւնարբու թշնամու դէմ բաղիւումը զարհուրելի եղաւ, գրեթէ միաժամանակ թէ Սարղարաբատում և թէ մանաւանդ Ղարաբեյլիսայում:

Սարղարաբատում մերոնք յաղթեցին երեք օրւայ (Մայիս 26, 22, 23-ին) ահեղ ձակառամարտերում շնորհիւ Արամի երկաթէ կամբին, և իր քաջարի ընկերակիցների՝ զօր. Սիւլիկեանի, Փիւռումեանի և անպատեղի Դրօի:

Ղարաբեյլիսայում, նոյնքան դժւարին պայմաններում, ծերունի

հրամանատար զօր. Նազարբէգեանի կողք մի օրում տասն հազար մարտիկ համախմբեց թիւրքական 20 հազարանոց բանակի դէմ: Եւ չորս օր տեւող (Մայիս 23-24-25-26) ահեղ ձակառամարտի մէջ հակառակորդներից իւրաքանչիւրը զիմացինին ոչնչացնելու զարհուրելի վճռականութեամբ ինքզինքն էր փշրել կատաղօրէն: Չորս հազար հայ մատաղ կեանքեր փռեցին Գուգարաց ձորերում և կրկնակի աւելի թիւրք զիական: Պարտուող և յաղթող չկար — ինչպէս մեր անմահ Եղիշէն կ'ասէր. «Երկուքին կողմանքն իպարտութիւն մատնեցան»:

Յիշատակենք անցողակի այդ օրերում մեր հարեւանների մտայնութիւնը: Մինչ Գուգարաց լեռները դղրղում էին թնդանօթների որոտով և հրացանների ճարձատիւններով, ճիշդ այդ օրը՝ Մայիսի 26-ին, երբ մեր երիտասարդութեան ծաղիկը Ղարաբեյլիսայի ձորերում մահու և կեանքի արիւնոտ պայքարի մէջ էր թիւրքերի դէմ և ընկնում էր հազարներով, մեր երկու հարեւանները, թաթար ու վրացի, ցրում էին Կովկասեան մեր երկու հարեւանները, թաթար ու վրացի, ցրում էին Կովկասեան Մէյսը, փշրում Կովկասի Միութիւնը և իրենց անկախութիւնը հռչակում:

Քաղաքական տհասութեան մի ծանր ու անջնջելի փաստ է վրաց ժողովրդի վարիչներից Ի. Մերեթիւի արտասանած ճառը Մայիսի 26-ին, վրաց անկախութեան հռչակումի հանդէսին.

«Վրաց ժողովուրդը մնացել է մենակ, ասաց Մերեթիւին. նրանից անջատուել են Հայերը և կամովին՝ Թաթարները, Անդրկովկասի կեղծ անկախութիւնը խանգարում է նրան ազատօրէն վարել և զործադրել լիազօր ուժերը իր անկախութիւնը պաշտպանելու...»

Այս անհունօրէն տնիրաւ խօսքերը կարողացաւ արտասանել սոցիալ-դեմօկրատ Մերեթիւին 1918 թ. Մայիսի 26-ին, երբ հայ ժողովուրդն էր մնացել մենակ և երբ վրացիներն էին անջատուել նրանից և ինչ եղբրական պարագաներում:

Եւ ահա ութ տարի յետոյ այս ողբերգական անցքերից, տրամուլթեամբ եմ խորհում, որ վրացի առաջնորդների այս արտասուելի քաղաքական կուրուքիւնը՝ հասցրեց վրաստանը այն վիճին, որի մէջ նա Հաստատանի հետ թրպրտում է կարմիր բռնութեան ձիրաններում: Վրաց ընդգրկած քաղաքականութիւնը և՛ մեր, և՛ վրաստանի կործանման բուն պատճառն է:

*
* *

Սարղարաբատի և Ղարաբեյլիսայի արիւնահեղ ձակառամարտերն էին, որոնք անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան հիմքերը ձգեցին հայ ժողովրդի արդար արիւնով:

Արդարեւ, առանց մեր ցեղական կորովի, ապրելու և ազատ ապրելու սպառնալի վճռականութեան Ստամբուլի ջարդարարները երբեք չպիտի հանդուրժէին ունէ ազատ ու անկախ հայ հողամաս, թէկուզ միմիայն Սեւանայ լճի ափերին:

Պանթուրանական մի խելայեղ ծրագրով, որ Երևոյ. Թիւրքերի խելապատակի ծնունդ է, և որ այսօր իսկ վառում է «դադի» Քէմալի հրեակայութիւնը — Թիւրքերն այդ ժամանակ շտապում էին դէպի Ադրբեյջան, դէպի Բագու ճամբայ բանալու համար Միջին Ասիա:

Այս նպատակն իրագործելու համար նրանք պէտք ունէին թիւրքերի խաղաղութեան: Նրանք տեսան, սակայն, որ Սարդարաբատի ու Ղարաբաղի ճակատամարտերը վարող ժողովուրդը այդ խաղաղութիւնը չի տալ նրանց: Թիւրք հրամանատարը ապշել էր. նա չէր սպասում այս աստիճան յամառ ու յանդուգն դիմադրութեան: Հայ ժողովուրդը այդ կռիւներով դարձաւ նրանց համար շատ աւելի վտանգաւոր, քան նրանք կարծել էին: Թիւրք հրամանատարութիւնը լաւ ըմբռնեց, որ իր առաջ-խաղացումն անհնարին է, առանց հայերի հետ որոշ համաձայնութեան գալու: Նրա համար պարզ էր այնուհետեւ, որ անգամ ցրւած բանակն ու գաղազւած ժողովուրդը, պարտիզանական կռիւներով կարող են անդարմանելի չարիքներ հասցնել թշնամուն և կասեցնել ամենաուժեղ բանակի զինուորական ծրագիրները:

Եւ Ղարաբաղիսայի ու Սարդարաբատի անօրինակ կռիւները վարող ժողովուրդը անշուշտ պիտի բռնէր պարտիզանական վրիժառու ոգորումների ծամբան:

Եւ թիւրք բանակի թիկունքն ազատելու հոգսն էր միայն, որ ստիպեց Ստամբուլի մարդասպաններին զիջումների ճամբան բռնել գէթ նւազագոյն գոհացումն տալ հայերին և անկախութեան պատրանք ստեղծել մեր ժողովրդի համար ու շտապել դէպի Բագու:

Եւ շարաթներով մոռացւած Բաթումի բանակցութիւնները, յանկարծ, կենդանացան Սարդարաբատից ու Ղարաբաղիսայից յետոյ և շտապով համաձայնագիրը ստորագրեց:

Մեզ համար զարհուրելի էր այդ դաշնագիրը. նա խորտակում էր մեր բոլոր ազգային-քաղաքական ծրագրերը, ի դերեւ էր հանում հայ ժողովրդի այնքան գոհաբերութիւնները, դամոկլեան սրի պէս մեր գլխին էր կախում թրջական եաթաղանը և միաժամանակ մեզ թուլացնում, ստորացնում ու ձեռք ոտք կապած՝ մատնում մեր հարեւանների քմահաճոյքներին:

Այդ դաշնագիրը, այնուամենայնիւ, լիովին չէր գոհացնում նաեւ՝

թիւրքերին, որոնք յետագային երբ կարողանային վերջնականապէս հաստատել Կովկասում իրենց տիրապետութիւնը, որին շտապում էին, առաջին առթիւ իսկ պիտի փոփոխէին կամ իսպառ ջնջէին այդ համաձայնութիւնն ի ֆիաս մեզ:

Բաթումի համաձայնութիւնը երկու կողմերի համար էլ դաշնագիր անւան տակ՝ լոկ լուռ զինագաղար էր: Եւ երկու կողմերն էլ սպասում էին պատերազմի վախճանին. Հայերը՝ Դաշնակիցների յաղթութեան աչք տնկած և Թիւրքերը՝ իրենց Միջին-ասիական ցնորական արկածի յաջողութեանը:

Եւ ահա իրերի այս արտառոց, խելայեղ կացութեան մէջ, Ազգային Խորհուրդը և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը միարան, վճռեցին «faire bonne mine au mauvais jeu» և հռչակել Հայաստանի անկախութիւնը ընդամենը 11,000 քառ. կիլոմետր տարածութիւն հողերի վրա, որոնք տարածում էին Երեւանից մինչեւ Սեւանայ լիճը:

Մենք կորցրել էինք թիւրքաց Հայաստանից յետոյ՝ ոչ միայն Կարսն ու Արտաշանը, այլ և Սուրմալուն, Նախիջեւանը, Էջմիածնի ու Ալեքսանդրապոլի, Երեւանի գաւառների մի խոշոր մասը. Ադրբեյջանն էլ հիւս-արեւելքից էր քաջբռնում մեր հայրենիքի պատառները և վրաստանը՝ հիւսիսից: Ղարաբաղը, Զանգեզուրը, Դարալագեանը և Բասարդէշարը Թաթարն էր պահանջում ու Լոռիէն մինչեւ Ղարաբաղիսա՝ վրացին:

Եւ այնուամենայնիւ Հայոց Ազգային Խորհուրդը հռչակեց Հայաստանի անկախութիւնը հետեւեալ յայտարարութեամբ.

Անդրկովկասեան Բաղաժական ամբողջութեան լուծումով եւ Վրաստանի ու Ադրբեյջանի անկախութեան հռչակումով ստեղծւած նոր դրութեան հանդէպ՝ Հայոց Ազգային Խորհուրդը իրեն յայտարարում է հայկական գաւառների գերագոյն եւ միակ իշխանութիւն: Որոշ ծանցակցիւ պատահանեալ քողմեկով մօտիկ օրերում կազմել Հայոց ազգային կառավարութիւն՝ Ազգային Խորհուրդը ժամանակաւորապէս ստանձնում է կառավարական բոլոր գործիքները հայկական գաւառների Բաղաժական եւ վարչական դեկը վարելու համար:

Ստորագրւած՝ ՀԱՅՈՑ Ա.ՁԳ. ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Եւ այսպէս, Մայիս 28-ին ազատ և անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան հիմքը դրեց:

Այն ժամանակից անցել է ահա ութ տարի: Եւ այժմ անդրադառնալով այդ պատմական մեծ ակտը ջրջապատող պայմաններին, անհնարին է չխոստովանել, որ Մայիս 28-ը դարբնողներն և հայ ժողովուրդը պատ-

մական մոմենտի շատ ծիշտ և շատ յստակ ըմբռնումի հետ և ահագին քաղաքացիական արիւթիւնն են ունեցել: Նրանք կարողացան պարտու-
թիւնն ընդունել և աննկարագրելի թշուառ օրերում հոգիների ղզաստու-
թիւնն ու հաւասարակշռութիւնը չկորցնել: Մարտիրոսութեան հասնող մի
ծիգ էր այդ պայմաններում հայ ժողովրդի դժխեմ բախտի պատասխա-
նատուութիւնն ու ղեկավարութիւնը ծւատած հայրենիքի մի խղճակ
բեկորի վրա հաստատել ու ամրապնդել: Եւ հայ ժողովուրդը մեծ եղաւ
այդ վիթխարի ձախողանքի օրերին, հոգին կսկիծով լեցուն, մարմինը
խոշտանդւած, նա ատամները սղմեց, արցունքը կուլ տւեց և պարտուածի
իր ճակատագիրն ընդունեց տրտմաշուք վեհութեամբ:

Պարտութեան մատնելը թշուառութիւն է, պարտութիւնը զիտակ-
ցօրէն և զգաստօրէն կրելը մեծ յաղթութիւն։ Եւ այն տարականն
ղծիւմ՝ պայմաններում Հայաստանի Հանրապետութեան հիմքը ձգելով՝
հայ ժողովուրդը յաղթեց իր դաժան բախտին, և թեւակոխեց քաղաքական
իմաստութեան բարձունքները։ Յեղական առաքինութեան ու մեծութեան
առջեւ ինչ եղկելի, ինչ ճղճիւմ ու փոքրօղի եղան արտասահմանեան
հայութեան որոշ խաւերը քինոտ ու ազգաւեր կանչւտութենով, որոնք,
աւաղ, դեռ չեն դադարել։ Պարտութեան, ճախողանքի օրերին սեփական
կուրծքն բզկտող ազգը իր ապագայի յոյսերն է փետտում։ Ժողովուրդ-
ների կենսունակութիւնն ու մեծութիւնը ոչ միայն յաղթանակի և փառքի
օրերում պիտի երեւայ, այլ նրանցից աւելի տառապանքի ու թշուառու-
թեան օրերում։

*
* *

Մայիս 28-ից յետոյ հայ ժողովրդին վիճակած էր ցեղական դա-
րաւոր Յոյսի փթթումը տեսնել, ինչպէս և մշտաւանջային օրեր ապրել:
Միացեալ և Անկախ Հայաստանի վարդապոյն արշալոյսին և Սեմիրի
հմայիչ ու խոստափնալի դաշնագրին յաջորդեց ռուս խորհրդային և քէմալա-
կան արշաւանքը և Կարսի անարգ ու հայակործան դաշնագիրը: Անգօրան
ու Կարմիր Մոսկւան ձեռք-ձեռքի տւած՝ պատուեցին Միացեալ և Անկախ
Հայաստանը սրբագործող հայ զգգի charte-ը՝ Սեմիրի դաշնագիրը՝ և հայ
ժողովրդին շարտեզին վերստին դէպի 1917-1918 թւերի եղեռնաշատ
օրերը: Փաստօրէն բօլշեւիկ Ռուսիան և մեր ցեղին արիւնը ծծող Թիւր-
քիան իրար մէջ բաժանեցին մեր հայրենի աշխարհը, 1920 թւի նոյեմ-
բերի 29-ի անիծակոռ օրը:

Գատարեց պատմութեան մէջ չտեսնած ոճիրը: Հինգ դար անլուր
բռնութեան ջղթաների մէջ յուսացող և կէս դար իր ազատութեան համար

Հերոսաբար մարտնչող ցեղը վերստին ընկաւ նենգ բռնաւորների լծի տակ։ Դեռ անցեալները Ֆրանսիայի վարչապետ պ. Հերիօ կարողանում էր պարլամենտի ամբիոնից բացականչել. “Հայաստանի գերեզմանի վրա երկու տապանաքարեր կան”, այսինքն՝ սովետական և թիւրքական...

Հերիօն Հ. Յ. Դաշնակցութեան անդամ՝ չէ...։ Եւ անգամ պարլամենտի կոմիտենիստ անդամներէից մէկը, թէլ լուռ անցնելով սովետական տապանաքարի առջեւից՝ ի նպաստ Հայաստանի արդարութեան և իրաւունքի խօսքեր արտասանեց թիւրքական բարբարոսութեան դէմ։

Թիւրքի և ռուսական սովետի փորձ գերեզմանում թաղածը, սակայն, սովորական մեռել չէ։ Ղազարոսն է նա, որի չորեքօրեայ թաղումից յետոյ՝ յարուժվումը մօտ է, շատ մօտ։ Մեր թշնամիների կրկնակ տապանաքարն իսկ անկարող պիտի լինի նրան խեղդել։ Նա կը պատուի իր պատանը։ Մեծ-Ոճիրի պատվով միշտ իր մեջ է, և մեր հայրենիքն ու ազատութիւնը փողոտողները զարհուրելի հատուցումն ունին պատմութեան ահաւոր նեմեզիդայից։ Նրա ոտնաձայնը լսում է արդէն...

Միացեալ և Անկախ Հայաստանը անդառնալի երազ չէ...

Համբերու թիւն, իմ Ազգ:

Համբերութիւն և Հաւանութիւն...

Մ. ՄԱՍՐՈՆԵՄԱՆ

ԲԱԹՈՒՄԻ ՂԱՇՆԱԳԻՐԸ

(1918 թ. 4 Յունիսի)

Իսթուլի դաշնագիրը, որ 1918 թ. յունիսի 4-ին ստորագրուեց Հայաստանի Հանրապետութեան և Թիւրքիայի միջեւ, ունի ահագին պատմական նշանակութիւն։ Նախ՝ նա, ժամանակագրական տեսակէտից, առաջին դաշնագիրն է, որ ստորագրել է Հայաստանը, իբրեւ անկախ պետութիւն։ Երկրորդ՝ նա առաջին միջազգային վաւերաթուղթն է, որով Թիւրքիան — յայտնի աշխարհի աշտարակ — ճանաչեց իրաւական գոյութիւնը Հայ ժողովրդի աշտարակի թշնամին — ճանաչեց ուրիշ որեւէ պետութիւնից առաջ։ Այդ հայկական պետութեան և ճանաչեց ուրիշ որեւէ պետութիւնից առաջ։ Այդ դաշնագիրը վերջ տուեց Հայ-թրքական առաջին պատերազմին, որը Հայաստանը ժառանգութիւն էր ստացել Անդրկովկասեան քայքայուած Հայաստանը։

րապետութիւնից: Բաթումի դաշնագրի ստորագրութեան պարագաները հասկանալու համար անհրաժեշտ է ձգել մի կարճ յետադարձ հայեացք (*):

1917 թ. հոկտ. 25-ի բոլշևիկեան յեղաշրջումից լետոյ, Կովկասը, որ գտնուում էր հակաբալչեւիկեան ճակատում, փաստօրէն կտրւեց Ռուսաստանից, և առաջ եկաւ պատերազմը սեփական ուժերով վերջացնելու հարցը: Նախնական բանակցութիւններից յետոյ Թիւրքերի հետ կնքեց զինադադար, և Տրապիզոն մեկնեց մի պատուիրակութիւն հաշտութեան դաշնագիր ստորագրելու նպատակով: Սակայն, բանակցութիւնները դրական արդիւնք չտւին. Թիւրքերը պայման էին դնում ճանաչել Բրէստ-Լիտովսկի դաշնագիրը. Անդրկովկասեան պատուիրակութիւնը չէր համաձայնուում, ի վերջոյ յետ կանչեց Թիֆլիս, և պատերազմը վերսկսեց Թիւրքերի և Կովկասի միջեւ:

Մարտի 31-ին, գրեթէ առանց զիմադրութեան, ընկաւ Բաթումը: Ապր. 9-ին Անդրկովկասը պաշտօնապէս յայտարարեց իրեն անկախ: Ապր. 11-ին Կարսը յանձնեց Թիւրքերին: Անդրկովկասում ստեղծուում էր չափից աւելի ծանր դրութիւն: Մի կողմից Թիւրքերն էին առաջ շարժուում — Բաթումից դէպի Թիֆլիս և Կարսից ու Ալեքսանդրապոլից դէպի Բագու — որ առաջ էր բերում խուճապ, գաղթականութիւն, դասալքութիւն և յուզում երկրի մէջ: Միւս կողմից մահացու հարւած տրւում էր Անդրկովկասի միութեան. կովկասեան մահաժպտաններն ականյայտնի կերպով Թիւրքերի կողմն էին և համակրանքով էին նայում նրանց յաջողութիւններին և յառաջխաղացումին: Վրացիները դժկամակութեամբ էին ընդունում պատերազմը և պատերազմական գործադրութիւններից մի շաբաթ յետոյ արդէն տենչում էին հաշտութեան: Հայերը մնացել էին մենակ՝ ջրջապատուած թշնամիներով և յուսահատական ու անվիշեր կռիւ էին մղում Թիւրքերի դէմ:

Այսպիսի պայմաններում ուրիշ միջոց չէր մնում, բայց եթէ նորից սկսել հաշտութեան բանակցութիւններ՝ ճանաչելով Բրէստ-Լիտովսկի դաշնագրի պայմանները: Ի հարկէ, այդ պայմանները շատ էին ծանր և ըստ էութեան անընդունելի, մանաւանդ, Վրացիների և Հայերի համար: Բայց մի կողմից Թիւրքերը իրար յետեւից յաղթութիւններ էին տանում, իսկ միւս կողմից ամենքն ունէին այն համոզումը, որ վերջնական խօսքը պիտի ասի այն խորհրդաժողովը, որը պիտի գումարւի համաշխարհային պատերազմի հաշտարարի համար և որից կախւած են նաև Թիւրքիայի վերջ-

(*) Այդ դէպքերի մանրամասնութեան ծանօթանալ ուզողներին կարող եմ յանձնարարել իմ «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» յօդուածաւորի VI եւ VII գլուխներ «Հայրենիք» ամսագրի 1924 թ.ի համարներում:

նական սահմանները: Այս նկատումներով Անդրկովկասեան Մէյմը կազմեց հաշտութեան մի նոր պատուիրակութիւն և ուղարկեց, այս անգամ, Բաթում: Պատուիրակութեան նախագահն էր վրացի Ալ. Զխենկէլին, որ նախագահ էր և Տրապիզոնի պատուիրակութեան: Հայերի կողմից պատուիրակութեան կազմի մէջ մտնում էինք Յ. Քաջազնունին և ես: Մեր նպատակն էր Բրէստ-Լիտովսկի դաշնագիրն ընդունելով իբրեւ հիմք՝ կնքել նոր դաշնագիր:

Հէնց որ Բաթում հասանք, անմիջապէս մտանք յարաբերութեան մէջ Թիւրք պատուիրակութեան հետ, որի նախագահն էր Ծերակոյտի նախագահ և Արդարադատութեան նախկին նախարար Խալիլ բէյը և Անդրկովկասեան ծակատի հրամանատար Վէհիբ փաշան: Մայիսի 11-ին տեղի ունեցաւ առաջին պաշտօնական նիստը, ուր մեր պատուիրակութեան նախագահը յայտարարեց, որ Անդրկովկասը հանդիսանում է անկախ պետութիւն, ի վիճակի է ինքնաշօթար կերպով հաշտութիւն կնքելու և համաձայն է ընդունելու Բրէստ-Լիտովսկի դաշնագրի պայմանները: Խալիլ բէյը, ի պատասխան մեր յայտարարութեան, ասաց, որ Տրապիզոնի բանակցութիւններից ի վեր շատ բան է փոխւել, որ այժմ այլեւս կարելի չէ խօսել Բրէստ-Լիտովսկի դաշնագրի մասին և պէտք է ընդունել նոր պայմաններ: Այս խօսքերով նա յանձնեց մեր նախագահին հաշտութեան նոր պայմանները՝ ամփոփւած կնքւած պահարանի մէջ: Մենք գնացինք հիւրանոց և ծանօթացանք պայմաններին: Յիշում եմ շատ լաւ, թէ ինչպէս Քաջազնունին և ես նայելով պայմաններին կցւած քարտէսին՝ սարսափեցինք. — ո՛չ միայն Կարսը, այլ Ալեքսանդրապոլն ու Սուրմալուն էլ անցնում էին Թիւրքերին, մեզ մնում էր մի փոքրիկ կտոր հող՝ հազիւ 11,000 քառ. քիլոմետր: Մենք հաւաքեցինք ժողովի և որոշեցինք, որ այդ պայմանները անընդունելի են:

Պայմաններն ստանալու օրից — Մայիս 11-ից սկսած մինչև մեր վերադարձը Թիֆլիս Մայիսի 27-ին, անցաւ 16 օր: Ինչե՞ր տեղի ունեցան այդ օրերի ընթացքում:

Այդ օրերին նախապատրաստւեց Կովկասի միութեան քայքայումը և երեք անշատ հանրապետութիւնների կազմութիւնը: Այդ 16 օրւայ ընթացքում պարզեց ամենից առաջ, որ Վրացիները միաժամանակ գաղտնի բանակցութիւններ վարելով Գերմանացիների հետ Բաթումում՝ զօր. Յոն-Լօսովի միջոցով և Բերլինում գերմ. կառավարութեան հետ՝ ապահովել էին իրենց համար Գերմանիայի հովանաւորութիւնը և Վրաստանի սահմանների անձեռնմխելիութիւնը Թիւրքական ներխուժման դէպքում: Միւս կողմից, աղբբէջանքները պաշտօնական և անպաշտօն բանակցութիւններով հրաւիրում էին Թիւրքերին գալ և գրաւել Աղբբէջանը: Հայերը

Մնում էին բառիս բուն նշանակութեամբ մենակ՝ երես-երեսի թիւրքերի հետ: Մայիս 15-ին գերման պատերազմական արդէն թիֆլիսում էր և գերմանացի զինուորները պահում էին Վրաստանի սահմանները, իսկ Մայիսի 14-ին թիւրքերը, առանց նախազգուշացման, գրաւել էին Ալեքսանդրապոլը: Այսպիսի պայմանները Հայերին էլ թելադրում էին խնդրել Գերմանացիների պաշտպանութիւնը: Այդ քաղն և արաւ Հայոց Ազգ. Խորհուրդը, որի Համար Համո Օհանջանեանն ու Արշակ Զոհրաբեանը եկան Բաթում և ապա մեկնեցին Բէլրլին:

Հայերի առանձնացումը չափազանց սուր կերպով զգացում էր Բաթումում: Անդրկովկասեան պատուիրակութեան անդամ Թաթարները — Գաջինսկի, Խան-Խոյսկի, Ուսուպէզով—իրենց յատկնոտութիւնների մէջ այնքան հեռուներն էին գնում, որ նոյն իսկ Երեւանը համարում էին ոչ-հայկական քաղաք և Հայաստանին մայրաքաղաք էին թողնում Էջմիածինը:

Այդ օրերին Բաթում՝ եկաւ ծովային նախարար Զէմալ փաշան, Մայիսի 22 ին նա տեսակցութիւն ունեցաւ Կովկասեան Պատուիրակութեան հետ: Թաթարների հետ նա խօսեց շատ սրտագին կերպով, Վրացիների հետ՝ բաւական ջերմութեամբ. Հայերի հետ՝ շատ չոր ու պաղ: Մենք ժողովներ էինք ունենում համարեա ամէն օր, և հետզհետէ ստացւում էր ընդհանուր համոզում, որ Հայերը, Վրացիներն ու Աղբբէջանցիք կորցնում են ընդհանուր լեզու գտնելու հնարաւորութիւնը: Թաթարները պատրաստ էին անմիջապէս կնքել հաշտութեան դաշնագիր: Վրացիները փաստօրէն վերջ էին տուել պատերազմին: Պատերազմում էին միայն Հայերը. Մայիսի 24-29-ի ընթացքին արիւնահեղ ճակատամարտներ էին տեղի ունենում Մարդարապատում և Ղարաքիլիսայում, որոնք ցոյց տւին հայ զինուորի ոյժն ու տոկունութիւնը:

Թիւրքերը՝ տնտեսելով, որ Անդրկովկասեան Պատերազմութիւնը պա-
սառնան չի տալիս, սխեցին շտապեցնել: Մենք՝ Հայ պատերազմներս,
խնդրեցինք Թիւրք պատերազմութիւնից, զոնէ Սուրմալուն և Ալեքսան-
դրապօլն ու երկաթուղադիժը թողնել Հայերին: Խալիլ բէյը, իր ասելով,
հեռազրեց Պոլիս, բայց ստացաւ մերժողական պատասխան:

Մինչ Անդրկովկասեան Պատերազմութիւնը դանդաղում էր, Վրացիք փութով պատրաստուում էին ձեռակերպելու Անդրկովկասի բաժանումը, որ, կարծես, զգացւում էր օդի մէջ: Մայիսի 26-ին, Անդրկովկասեան Սէյմը յայտարարեց ինքն իրեն լուծաւ, Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնը վերջացած. և նոյն Մայիսի 26-ին Վրաց Ազգ. Խորհուրդը յայտարարեց Վրաստանն անկախ հանրապետութիւն: Դրանից մի օր առաջ Բաթում էր

եկել Վրաց սօցիալ-դեմոկրատների պարագլուխ Ժորդանիան և իմ հարցին թէ “Ադնուլթինն է նպատուել Կովկասի կազմալուծման, երբ Հայերը մենակ կռիւ են մղում ընդհանուր թշնամու դէմ,” պատասխանեց, թէ “Ացնիւ է այն, որ օգտակար է իմ ժողովրդին”:

Թվրքիւր տեսնելով, որ փաստօրէն այլևս գոյութիւն չունի այն պետութիւնը, որին նրաճք ներկայացրել էին հաշտութեան պայմանները, այսինքն՝ Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնը, Մայիսի 26-ի երեկոյեան, առտնձին-առանձին վերջնադիր ներկայացրին Հայերին, Վրացիներին և Ազրբեջանցիներին։ Պատասխանի համար ժամանակամիջոց էր տրոււմ մինչեւ Մայիսի 29 ի երեկոյեան ժամի 7։

Մայիսի 27-ին, վաղ առաւօտեան, մենք մեկնեցինք Թիֆլիս. գերման զօրավար Ֆոն-Լոսովը, տաճիկների վրա ազդելու ապարդիւն փորձերից յետոյ, մեկնեց Բերլին: Մայիսի 27 ի երեկոյեան հասանք Թիֆլիս և նոյն գիշերը Հայոց Ազգային Խորհրդին ներկայացրինք զեկուցում Բաթումի բանակցութիւնների մասին: Մեր տեսակէտը հետեւեալն էր. յայտարարել Հայաստանը անկախ և ընդունել Թիւրքիայի պայմանները: Խորհուրդն իւրացրեց այս տեսակէտը և միւս օր, ժամ 12-ին, յայտարարեց Հայաստանի անկախութիւնը: Անմիջապէս ընտրեց մի նոր պատւիրակու-թիւն—Նախագահ՝ տղերիս զրոյը և անդամներ՝ Յ Քաջաղունին ու Մ Պապաջանեանը: Մեզ տրեց լիազօրութիւն ստորագրելու հաշտութեան դաշնագիրը ըստ մեր հայեցողութեան:

Մայիսի 29-ին, առաւօտեան ժամի 6 ին, մենք մեկնեցինք Բաթում
և տեղ հասանք նոյն օրը երեկոյան ժամի 6 ին։ Ամիջապէս գնացինք
թիւրք պատուիրակութեան նախագահի մօտ և յայտնեցինք, որ ընդունում
ենք ներկայացած պայմանները և պատրաստ ենք ստորագրելու դաշնա-
գլորը։ Մեր յայտարարութիւնն արինք վերջնագրի պայմանաժամը լրանալուց
մէկ ժամ առաջ։ Հաջողութեան դաշնագլորը ստորագրեց Յունիսի 4 ին, և
յաջորդ օր մենք ուղեւորեցինք Թիֆլիս։ Նոյն օրը դաշնագլորն ստորա-
գրեցին և Ազրբէջանի ու Հիւս. Կովկասի պատուիրակութիւնները։ Վրացիք
ձգձգեցին մինչև վերջին կարելիութիւն, յուսաով գերմանական օգնութեան
վրա՝ չէին սկսում գիշուփեսի անել Բաթումի շրջանում, բայց թիւրքերը
սպառնացին գրաւել Թիֆլիսը, և նրանք տեղի տւին։

Այս աշխատանքի պայմանները, որոնց մեջ ստորագրեց Բաթումի դաշնագիրը: Անտարակոյս, այդ դաշնագրով որոշված սահմանները ձեռնադրվել են, բայց արդեն նույն տարւոյ Դեկտեմբերին, երբ Թիւրքիան ստիպւած եղաւ պարպել Կովկասը, նրանք փոխեցին: Երկու տարի յետոյ 1920 թ. Օգոստ. 10-ին, Սեււրի դաշնագիրը որոշեց Հայաստանի սահմանները 180

հազար քառ. քիլոմետր տարածութեամբ: Եւ չորս ամիս անցած, 1920 թ. Դեկտ. 2-ին, Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը Հայաստանին թողեց 29.000 քառ. քիլոմետր: Այս եկաւ Մոսկուայի բոլշեւիկ-թիւրքական դաշնագիրը, 1921 թ. Մարտ 16-ին, որ վաւերացեց Կարսում: Սակայն և այնպէս, առաջին ակտը, որ Հայաստանը մոցրեց միջազգային քաղաքական կեանքի ասպարէզ և դարձրեց միջազգային իրաւունքի անձ, մնում է Բաթումի դաշնագիրը: Արդ՝ ի՞նչ է այդ դաշնագրի բովանդակութիւնը: Որո՞նք են նրա գլխաւոր կէտերը (*):

Հիմնական դաշնագիրը իր մէջ պարունակում է 14 կէտ: Առաջին կէտը խօսում է Թիւրքիայի և Հայաստանի միջև հաստատելիք հաշտութեան ու բարեկամութեան մասին: 2-րդը որոշում է հաւաքական սահմանները Թիւրքիայի և Անդրկովկասեան հանրապետութիւնների միջև: 3-րդով խոստացւում է Հայաստանին ղինւորական օժանդակութիւն որեւէ թշնամական ուժի յարձակման դէպքում: 4-րդը արգելում է ղինւած խմբերի կազմակերպումը Հայաստանի հողի վրա: 5-րդը առաջովում է իսլամ կրօնի ազատութիւնը Հայաստանում: 6-րդով կարգաւորում են հիւպատոսական յարաբերութիւնները և երկաթուղային հաղորդակցութեան վերականգնումը: 7-րդը սահմանում է փոխադարձ առանձնաշնորհումներ հաղորդակցութեան խնդրում: 8-րդը վերաբերում է փոստային յարաբերութիւններին: 9-րդով կարգաւորում են սահման անցնելու և սեփականութեան հարցերը: 10-րդը պարտաւորութիւն է դնում Հայերի վրա պարպել Բագուն: 11-րդը վերաբերում է Բրէստ-Լիտովսկի դաշնագրին, որը դառնում է պարտադիր դաշնադիր կողմերի համար այն չափով, որ չափով չի հակասում ներկայ դաշնագրին: 12-ով նախատեսւում է գրաււած հողերի պարպումը: Եւ 14-րդը որոշում է դաշնագրի վաւերացման ժամանակն ու տեղը — մի ամսւայ ընթացքում, Պոլսում:

Ահա Բաթումի դաշնագրի պայմանները: Ի հարկէ, մեզ համար ամեն նախականը սահմանների հարցն էր — Հայաստանին թողնւում էր 11,000 քառ. քիլոմետր հող և 13 վերստ երկաթուղի: Հասկանալի է, որ այս կտոր հողի վրա ոչ միայն պետութիւն չէր կարող զարգանալ, այլ և զաղթականներն էլ չէին տեղաւորի: Այդ հասկանում էին և Թիւրքերը, բայց նրանք արբեցած էին իրենց յաջողութիւններով:

Հիմնական դաշնագրին կցւած էր չորս յաւելւած: Առաջինով որոշ-

ւում էին առևտրական յարաբերութիւնները Հայաստանի և Թիւրքիայի միջև. կողմերը փոխադարձաբար ստանում էին ամենից աւելի նպաստաւորեալի արտօնութիւններ: Երկուստեք տպահովւում էր ազատ թրանզիտի իրաւունք: Երկրորդով կարգաւորւում էին սահմանային խնդիրները. սահմանի երկու կողմը 15 քիլոմետր տարածութեան վրա ապրող բնակիչներին համար չպիտի լինէր մաքսային դրութիւն. նրանք պիտի կարողանային ազատօրէն տեղափոխել ու վաճառել իրենց գոյքն ու անասունները: Երրորդով որոշւում էր իսլամ հոգեւորականների վիճակը Հայաստանում — հաւատի, դատաւանդութեան և եկեղեցական զօյքերի կառավարութեան ազատութիւն: Որոշւում էին իսլամների քաղաքացիական իրաւունքները ամուսնութեան, թաղման, մզկիթների պահպանութեան սահմաններում, ինչպէս նաև դպրոցական և իսլամ համայնքի ներքին կեանքին վերաբերող մի շարք խնդիրներ: Ըստ երրորդ կէտի քրիստոնեայ և իսլամ հոգեւորականները պետութեան մէջ պէտք է նկատուէին իրաւահաւասար և պիտի վայելէին միատեսակ իրաւունքներ և առանձնաշնորհումներ: Այս երեք յաւելւածն էլ ստորագրւեցին միաժամանակ դաշնագրի հետ: Իսկ չորրորդը, որ վերաբերում էր գերիների փոխանակութեան և պատերազմի վերջաւորման հետ կապւած բոլոր խնդիրներին, ստորագրւած էր Անդրկովկասեան զօրքերի ընդհ. հրամանատար զօր. Օղէշէլիձէի և Թիւրք հրամանատար Վէհիբ փաշայի ու Խալիլ բէյի կողմից Մայիսի 15-ին:

Այժմ՝ երբ մարդ յետ է նայում այն բոլորի վրա, որ տեղի ունեցաւ ութ տարի առաջ 1918 թ. Յունիսի 4-ին, չի կարող չասել, որ 1918 թ. Մայիսի 28-ի և Յունիսի 4-ի ակտերով հիմք դրեց Հայաստանի Հանրապետութեան իրաւական գոյութեան: Ի հարկէ, այդ փաստը կարող էր պետութեան իրաւական գոյութեան: Ի հարկէ, այդ փաստը կարող էր լինել միայն իբրև հետեւանք բազմամեայ պայքարի, հաղաբաւոր հերոսական գործերի և անհաշիւ զոհերի: Պատմական արդարութեան պահանջն էր, որ թախւած արիւնը ի զուր չկորչէ և հայ հայրենիքը դառնայ ազատ: Յետագայ բոլոր ակտերը եղան օոսկ նւիրագործումը այն դրութեան, որ հայ ժողովուրդը ստեղծել էր իր սեփական ուժով և Ստորագրատալի ու Ղարաբաղի իսլամ հերոսական պայքարով ստիպել էր Թիւրքերին ընդունելու: Ընդհատ է, Բաթումի դաշնագիրը տալիս էր միայն 11,000 քառ. քիլոմետր հող, իսկ Սեփրինը՝ քսան անգամ աւելի, բայց այդ միայն քանակական նւաճում էր, սահմանների ընդարձակում — Հայաստանի պետութեան իրաւական գոյութեան սկիզբը դրեց Բաթումում: Հայաստանի իրական և իրաւական ճանաչումը պետութիւնների կողմից 1919-20 թւականներին եղան միայն հանդիսաւոր նւիրագործումը այն փաստի, որ հայ ժողովուրդն էր նւաճել իրեն համար 1918-ին և միջազգային լիակշիւ հաստատել Յունիսի

(*) Տե՛ս “Le Transcaucasie et la République d’Arménie dans les faites diplomatiques du Traité de Brest-Litovsk au traité de Kars (1918-1921), par A. Poidebard, Paris.

4-ին: Սրա մէջ է Բաթումի դաշնագրի պատմական արժէքը:

Արձանագրեմ նաև երկու փաստ, որ կապ ունին Բաթումի բանակցութիւնների հետ: Նախ՝ Սարդարապատի ու Ղարաբաղի ճակատամարտներից յետոյ, Վէհիբ փաշան, յանուն Էնվեր փաշայի, առաջարկում էր մեզ կնքել Թիւրքիայի հետ զինուորական դաշինք և տալ 10,000 հայ զինուոր ղէպի Միջագետք արշաւելու համար: Մենք մերժեցինք՝ առարկելով, որ հայ ժողովուրդը չափազանց յոգնած է և ի վիճակի չէ նման ծրագիրներ իրագործելու: Թիւրքերը մնացին դժգոհ և զգալ էին տալիս մեզ, որ մենք հոգով մնացել ենք Դաշնակիցների հետ: Երկրորդ փաստն այն է, որ Գերմանացիք ակնյայտնի կերպով դէմ էին Թիւրքական ձգտումներին և ամէն կերպ հակառակում էին նրանց յառաջխաղացման դէպի Բագու և Հիւս. Կովկաս՝ մի կողմից կամենալով Թիւրքերին մղել դէպի հարաւ՝ Անգլիացիներին դէմ, միւս կողմից աշխատելով մնալ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի սահմաններում: Մենք այդ գիտէինք թէ Բաթումի գերման ներկայացուցիչ զօր. Ֆոն Լոսովից և թէ մեր Բերլինի ներկայացուցիչներին:

Բաթումից մենք փորձեցինք յարաբերութեան մէջ մտնել և Բուլղարների հետ, բայց անհնար եղաւ, որովհետև ամէն հաղորդակցութիւն կտրւած էր: Մենք բառիս բուն նշանակութեամբ կտրւած էինք ամբողջ աշխարհից և մնացել էինք մենակ Թիւրքերի հետ դէմ հանդիման: Ռուսաստանում այդ ժամանակ տեղի էին ունենում քաղաքացիական արիւնոտ կռիւներ: Պարսկաստանում իշխում էին Թիւրքերը: Իսկ **Եւրոպայի հետ չկար ոչ մի կապ: Նման հանգամանքներում մեր հաշտութիւնը Թիւրքերի հետ միանգամայն ուղիղ և բանաւոր քայլ էր: Ամենքն զգում էին, որ այդ ժամանակաւոր համաձայնութիւն է, որ տեւական կը դառնար, եթէ Կենտրոնական Պետութիւնները գուրս գային յաղթականի նախադէպը, նա կը ջնջւէր, ամէն ինչ կ'անցնէր Դաշնակիցների հայեցողութեան: Պատահեց վերջինը:**

Դաշինքը ստորագրելուց յետոյ, Յունիսի 6-ին, մենք հասանք Թիֆլիս և զեկուցում արինք Հայոց Ազգային Խորհրդին, որը մի քանի օր անցած կազմեց Հայաստանի անդրանիկ կառավարութիւնը: Քիչ յետոյ, մենք և մեր հարեւան հանրապետութիւնները հրաւեր ստացանք Գերմանիայից, Աւստրո-Հունգարիայից, Բոլղարիայից և Թիւրքիայից ներկայացուցիչներ ուղարկել Պոլիս, ուր տեղի պիտի ունենար խորհրդածոյցով Բաթումի դաշնագրի բովանդակութիւնը վերաքննելու և նոր դաշնագիր ստորագրելու համար: Այդ բանում մենք տեսնում էինք Գերմանիայի ձեռքը, որ կամենում էր վերականգնել Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը:

Կազմեց մի նոր պատգամաւորութիւն՝ բաղկացած Ա. Ահարոնեանից, Մ. Պապաջանեանից և ինձանից: Յունիսի 15 ին մենք մեկնեցինք Պոլիս, ուր և մնացինք շուրջ 4 ամիս, բայց խորհրդածոյցով տեղի չունեցաւ: 1918-ի աշնանից սկսած պատերազմական բախտի անիւր դարձաւ Դաշնակիցների կողմը, և Գերմանիան իր զինակիցների հետ միասին կանչեց Փարիզ հաշտութեան խորհրդածոյցի: Մեր պատմութեան մէջ սկսեց մի նոր գլուխ: Բաթումի դաշնագիրը այլևս բաժին էր դարձել պատմութեան:

Ա. Կ. Ս. Ս. Ս. Ս.

Ազատ Հայաստանը և Եւրոպան

(ՄԱՅԻՍ 28-Ի ՏՕՆԻ ԱՌԹԻՒ)

Տասնևհինգ դարէ ի վեր կը տօնենք Վարդանանց տօնը: Մեր նորագոյն պատմութեան մէջ շատ ունեցանք դրուագներ, որոնք իրենց վեհութեամբ կը գերազանցեն «Վարդանանց»ը: Ըմբոսներու խօլական թուիչներ Վասպուրականի և Տարօնի ձորերում, Զէյթունի ու Սասնոյ բարձունքներուն վրայ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը արժանի է յաւէտ արձանագրուելու սերունդներու գիտակցութեան մէջ և մշտապէս խնկարկուելու ու երգուելու...

Ոչ մէկը, սակայն, այդ դրուագներէն կրնայ համեմատուիլ այն արիւնահեղ դիւցազնամարտին հետ, որ տեղի ունեցաւ 1918-ի Մայիսին Ղարաբաղի ճակատի ու Սարդարապատի հովիտներում և որ յանգեցաւ Մայիս 28-ի պատմական, անմոռանալի անցքին...

Մասիսի ստորոտներուն ծագած՝ յոյսի զօրաւոր ձառադաշտ մըն էր, որ կ'անցնէր կովկասեան լեռնաշղթայէն ու կերթար աւետելու համայն հայ աշխարհին, որ նոր բան մը կատարւած է հայութեան կեանքին մէջ, խորհրդաւոր բեկում մը, մեր բաղմադարեայ ու արտասուալից պատմութեան մէջ, բան մը, որուն ձգտեր են տասնեակ ու տասնեակ հայ սերունդներ, յամառ, անդուլ մաքառումներով, օրհասական ճիգերով:

— Ազատ, ինքնիշխան Հայաստան:

Մայիս 28-ը այսուհետև խորհրդանշէն է մեր հերոսական ժողովրդի այդ դարաւոր ճիգերու, խորհրդանշէն այն վսեմ զաղափարներու, որոնցմով կը շնչէին Հայոց աշխարհի տնտեսները՝ Դաւիթ Բէկէն մինչև Սերոբ ու Եփրեմ, Հայր Արշակէն մինչև Նալբանդեան ու Ռաֆֆի:

Ոչ ամէնքը հասկցան այդ մեծ անցքին խորհուրդը: Ոչ ամէնքը գնահատեցին զայն ըստ արժանւոյն: Ինչպէս միշտ, հայկական չկամութեան պատուհասը ծայր տուաւ աղատութեան առաջին իսկ օրերէն, կուսակցական կիրքը բարձրացուց իր այլանդակ ժխորը անգամ հոյ, հայ պատմութեան ամենէն բերկրալի ու կաղդուրիչ երեւոյթին առջեւ... ձգտեցին նսեմացնել անոր հմայքը, քաշքշեցին, քարկածեցին "Երեւանի Հանրապետութիւնը"... այն պատճառով միայն, որ անոր ստեղծողը իրենց չսիրած կուսակցութիւնն էր, իր անձնուէր պարագլուխներով ու ռազմիկներով, որոնց շարքին առաջին տեղը, շքեղ իր պարգուծեան ու համեստութեան մէջ, կանգնած է մեր անզուգական Արամը:

Օտարը աւելի լաւ գնահատեց, քան կարգ մը հարազատներ: Եւրոպայի, Ամերիկայի հանրային կարծիքը համակրանքով ողջունեց մեր մանուկ հանրապետութիւնը: Աղգերու Լիգան կը պատրաստուէր առնելու զայն իր գիրկը հակառակ հայ լրվանթիներու բարձրացուցած ժխորին... Ոչ մի տարակարծութիւն այդ առթիւ Լիգայի 50 պետութիւններուն մէջ մինչև այն օրը, երբ պարզուեցաւ, որ հարաւէն ու հիւսիսէն թիւրք և սօվիէթ դաշնակիցները կ'երթան խեղդելու ազատ Հայաստանը, երբ յայտնի եղաւ, որ "սօցիալիստ", "կօմմունիստ", "չեղափոխական" Ռուսաստանը, աշխարհակալութեան ցաւով բռնուած, կ'ուզէր վերանուաճել իր կորսնցուցած նահանգները և կարմիր սաւանին տակ վերականգնել հին, ցարական Զնդանը...

Մասնաւորապէս Եւրոպայի ընկերվարական շրջաններու մէջ Հայոց ազատ հանրապետութեան կառուցումը դիմաւորեցին անվերապահ համակրանքով մը: Եւ ինչ զարմանք: Այդ միանգամայն բնական էր, միանգամայն համապատասխան ընկերվարական հաւատամքին:

Դեռ ասկէ 23 տարի առաջ Կարլ Կաուցկի, մարքսեան ուղղափառ վարդապետութեան քուրմը, կը գրէր Եւրոպայի Հայ Ուսանողական Միութեան կեդրոնին նամակ մը, որով իր ջերմ բաղձանքը կ'արտայայտէր՝ վաղ թէ ուշ իրականացած տեսնելու Հայաստանի անկախութիւնը:

1918-ի Յունուարին, Անգլիոյ Աշխատաւորական կուսակցութիւնը, բաղմամբաբար պատուիրակութեան միջոցով կը պահանջէր Լոյսդ Ջօրջէն, ազատագրել Թիւրքաց Հայաստանը:

1919-ի փետրուարին Բէրլին Միջազգային Ընկերվ. Խորհրդաժողովը, ազգերու ինքնորոշման սկզբունքը հռչակելով, կը նուիրագործէր հայկական անկախութիւնը:

1919-ի աշնան, Լիւցերնի Ընկերվարական Խորհրդաժողովը, միաձայն կորոշէր դիմել Նոյն Լոյսդ Ջօրջին և խնդրել, որ բրիտանական զօրքը

Արամ Խորհրդաժողովի անդամ, Լիգայի անդամ, Լիգայի անդամ

Կարլ Կաուցկի, Լիգայի անդամ, Լիգայի անդամ

Մ. ՎԱՐԴԱՆԻԱՆ
Հայաստանի Հոսովի ներկայացուցիչը

Ա. ԲԱԴԱԿՅԱՆ
Հայաստանի առաջին Խորհրդարանի նախագահը

դուրս չհանէ Անդրկովկասէն, որպէս զի Հայաստանը չվտանգուի: Լլօյդ Ջօրջ խոստացաւ, բայց քիչ յետոյ, այնուամենայնիւ, կարգադրեց յետ քաշել զօրքը՝ նախատեսելով, անշուշտ, ռուս-բուլղարիկեան յառաջխաղացումը դէպի Կովկաս:

Նոյն 1919-ին, Իտալիոյ ամբողջ ընկերվարական հաստուածը իր աջ ու ձախ թեւերով, միացաւ այն հոյակապ ու աննախընթաց ցոյցին, որ խոտրական պարլամենտը սարքեց ի պատիւ անկախ Հայաստանի:

Ջենթ յիշատակեր բաղմաթիւ անհատ ընկերվարականներու (Ռենօտէլ, Մակտօնալտ, Ալբեր Թօմա, Վանդերվելդ և այլն) արտայայտութիւնները, պարլամենտի բեմէն՝ մամուլի ու հրապարակային ժողովներու մէջ ի նպաստ մեր երկրի անկախութեան:

1920-ին Իտալիոյ Ընկերվար. Կուսակցութեան պարլամենտական Փրակցիան կը հրաւիրէր Հ. Հ. Հռոմի դեսպանը բանախօսելու անկախ Հայաստանի մասին, որ այն ատենները ենթակայ էր սովետական յարձակումներուն:

1922 ին Համբուրգի Միջազգային Ընկերվար. Համագումարը հանդիսաւոր ու միահամուռ սրտչումով կը պահանջէր Սովետներէն ու անոնց դաշնակից Թիւրքիայէն, որ հայ ժողովրդին տրուի ինքնորոշման իրաւունք: Նոյն պահանջը դրեր էին Համբուրգի համագումարին առջեւ Ուֆրայնսցիֆ, խնդրելով, որ Ընկերվարական Ինտերնացիօնալը ինքնորոշումի սկզբունքն ընդունի նաև 40 միլիոննոց ուքրայնական ժողովրդին նկատմամբ և որ Հայաստանն ու Վրաստանը բացառութիւն մը չնկատուին: Համագումարը, սակայն, մերժեց այդ պահանջը՝ պատճառաբանելով, որ Հայաստանի պարագան տարբեր է, աւելի յստակ և որոշ: Ազատ Հայաստանի պահանջը արդէն տեսակ մը աւանդութիւն է ընկերվարական աշխարհին մէջ:

* *

Անշուշտ, այս բոլոր որոշումները կը մնան պլատոնական. ընկերվարութիւնը այսօր չի կրնար փրկել Հայաստանն ու Վրաստանը թրքոսովետական ճանկերէ: Ոչ իսկ Մակդօնալդ, Անգլիոյ վարչապետ դառնալով, բանակ զրկեց ռուսի և թիւրքի դէմ՝ իրագործելու համար Ինտերնացիօնալի որոշումը երկու վերոյիշեալ երկիրներու նկատմամբ:

Եւ այդ հանգամանքը չարախնդութեամբ վեր կը հանեն մեր հակառակորդները... «Տեսէք, թէ ինչպէս ապարդիւն են ձեր ճիգերը երեսուն տարիներէ ի վեր և թէ որքան անտարբեր ու ապիկար է ընկերվարական աշխարհը հայ դատին հանդէպ...»

Կը մտնան այդ մարդիկ ուժերու փոխ-յարարելութիւնները արեւմտեան մարդկութեան մէջ, կը մտնան, որ ընկերվարական կուսակցութիւնները, որքան ալ ուժեղ ու ազդեցիկ, փոքրամասնութիւն են տակաւին իրենց պատկանեալ երկիրներուն մէջ և որ տիրական ազդեցութիւնը հոն, տարաբախտաբար, դեռ կը պատկանի զրամի արքաներուն, որոնք ստէպ կը զոհաբերեն իրենց ընչաքաղց ախորժակներուն ամենաարդար դատերը:

Աշխարհը, սակայն, կը յեղաշրջուի և զրամի գոռոզ դասակարգերու դէմ հետզհետէ, հզօր ու յարածուն, կը ծառանայ *դեմոկրատիան*, ընկերվար-աւանդարական հոսանքը, որ օր աւուր կը նուաճէ տիրական դիրքերը թէ առանձին երկիրներու և թէ Ազգերու Լիգային մէջ:

Միւս կողմէն, հայ դատի երկու մեծ թշնամիները կը գալարուին ներքին անդամանելի տագնապներու մէջ և վաղ թէ ուշ պիտի վառուին նոր հրդեհներով, որոնցմէ վերստին պիտի ծագի Հայոց ազատութեան արեւը...

Չողբանք, չվհատինք և վառ պահենք մեր հաւատը...

Մ. Վ.ՐԱՍՏԱՆՆԵՐ

Հայաստանի Հանրապետութիւնը

Հայաստանի Հանրապետութիւնը ծնունդ առաւ 1918 թ. Մայիսի 28ին: Մի քանի օր յետոյ, Յունիսի 4-ին, Բաթումում ստորագրեց հայ-թրքական հաշտութեան դաշնագիրը, որով Թիւրքիան դարձաւ առաջին ճանաչողը անկախ Հայաստանի գոյութեան:

Ըստ Բաթումի դաշնագրի, Հայաստանի մէջ մտնում էին Երեւանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Դարալագեաղի, Դաղախի, Բորչալուի գաւառները որոշ մասերը և ամբողջ Նոր-Բայազետի գաւառը—մօտաւորապէս 11,000 քառ. կիլոմետր տարածութիւն:

Հայաստանի առաջին խորհրդարանն ու կառավարութիւնը նշանակեց Հայոց Ազգային Խորհրդից: Խորհրդարանը կազմեց կուսակցական ներկայացուցչութեան սկզբունքով և բաղկացած էր 18 դաշնակցականներից, 6 սօց.-յեղափոխականներից, 6 սօց.-դէմօկրատներից, որոնց թւում և մի բօլշեւիկ, 6 ժողովրդականներից, 3 չէզոքից, 6 թուրքից, 1 եղիտից և 1 ռուսից: Անդրանիկ կառավարութեան նախագահն էր Յ. Քաջաղունին,

ներքին գործերի, հաղորդակցութեան, հանրային կրթութեան ու խնամատարութեան նախարար՝ Արամ Մանուկեան, Արտաքին գործոց՝ Ալ. Խատիսեան, Զինւորական՝ զօրավար Յ. Հախվերդեան (անկուս.), Ելեմտական՝ Խ. Կարճիկեան և Արդարութեան՝ Գ. Պետրոսեան (անկուս.):

Հայաստանի Խորհրդարանի հանդիսաւոր բացումը տեղի ունեցաւ Օգոստ. 1-ին Երեւանի քաղաքային ակումբի դահլիճում: Բացման նիստին ներկայ էին գերմանական, օսմանեան, աւստրիական, պարսկական և ուրբայական ներկայացուցիչները: Նիստը բաց արաւ Հայոց Ազգային Խորհրդի փոխ-նախագահ Ա. Սահակեանը, որը յոյս յայտնեց, որ երկրի սահմանները շուտով կընդարձակին, և Հայաստանը հնարաւորութիւն կ'ստանայ ապրելու խաղաղ և շինարար կեանքով:

Երբ Ա. Սահակեանը արաստանում էր բացման ճառը, խոնւած ժողովրդի խանդավառ ծափերի տակ, շէնքի վրա բարձրացրին հանրապետական կարմիր, կապուտ և նարնջագոյն դրօշը: Բացման ճառից յետոյ կազմեց Խորհրդարանի նախագահութիւնը — նախագահ՝ Ա. Սահակեան (դաշն.), փոխ-նախագահներ՝ Դ. Զուբեան (սօց.-յեղ.) և Գ. Տէր-Խաչատրեան (ժող.), աւագ քարտուղար՝ Պ. Զաքարեան (անկուս.): Խորհրդարանի բացումից յետոյ կատարեց զօրահանդէս սպարապետ զօր. Նազարբէկեանի, Խորհրդարանի անդամների, կառավարական ու զիւանադիտական կազմի և հասարակութեան ներկայութեամբ:

Խորհրդարանի երկրորդ նիստում նախարարապետ Յ. Քաջաղունին, կարգաց կառավարական յայտադիրը:

Խորհրդարանի երրորդ և չորրորդ նիստերը նւիրեցին կառավարական յայտարարութեան քննութեանը և, ի վերջոյ, դաշնակցական ու ժողովրդական հատւածների միացեալ քւէարկութեամբ, ընդդէմ սօց.-դէմօկրատների ու սօց.-յեղափոխականների, հաւանութիւն տրեց գծւած քաղաքականութեան: Եւ այսպիսով Հայաստանի Հանրապետութիւնը անցաւ պետական կեանքի: Հայաստանը յայտարարեց ժողովրդապետական-դէմօկրատիկ հանրապետութիւն, մինչև սեփական օրէնքների հրատարակութիւնը ընդունեց Համառուտական Ժամանակաւոր Կառավարութեան և Անդրկովքի կասեան Սէյմի հրատարակած օրէնքները, ինչպէս նաև հին օրէնքների աջն մասը, սրը վերացւած չէր յեղափոխական ժամանակի օրէնսդրութեամբ:

Հայաստանի առաջին կառավարութիւնը կազմւած էր դաշնակցականներից և անկուսակցականներից: Միւս կուսակցութիւնները անհաշտ պայքար էին մղում նրա դէմ: Դաշնակցութեան ջանքերը խառն կառավարութիւն կազմելու՝ յաջողութիւն չունեցան, և միայն երբ յայտնի դարձաւ,

որ Դաշնակիցները յաղթանակը մօտալուտ է, Հայ Ժող. կուսակցութիւնը ցանկութիւն յայտնեց մտնել կառավարութեան մէջ: Հոկտեմբեր ամսին նախարարութիւնը վերակազմեց հետեւեալ ձևով. նախարարապետ՝ Յ. Քաջազնունի, Արտաքին գործոց նախարար՝ Սիր. Տիգրանեան, Ներքին գործոց՝ Արամ Մանուկեան, Զինուորական՝ զօր. Հախվէրդեան, Խնամատարութեան՝ Խ. Կարճիկեան, Արդարադատութեան՝ Սամ. Յարութիւնեան (ժող.), Ելևմտական՝ Հ. Էնֆիաշեան (ժող.), Հանրային կրթութեան՝ Մ. Աթաբեգեան (ժող.), Պարենաւորման՝ Լ. Ղուկեան (ժող.) և պետական վեբազնիկ՝ Մինաս Բէբեքեան (ժող.). Աթաբեգեանն ու Ղուկեանը փաստօրէն երեւանում չմնացին ու շուտով հեռացան և առաջինին փոխարինեց Լ. Մելիք-Ղարաբեգեանը (ժող.), իսկ երկրորդին՝ Քր. Վերմիշեանը (ժող.): Արամի և Կարճիկեանի մահից յետոյ առաջինի տեղը նշանակեց Ա. Խատիսեանը, իսկ երկրորդին՝ Սահ. Թորոսեանը:

Այս կօալիսիօն կառավարութիւնն էր, որ արտասահման ուղարկեց պատուիրակութիւն հաշտութեան Խորհրդաժողովի առջև Հայաստանը ներկայացնելու համար. Պատուիրակութեան նախագահ նշանակեց Ա. Ահարոնեանը և անդամ՝ Մ. Պապաշանեանը (ժող.), խորհրդական՝ զօրավար Կորկանեանը: Խորհրդարանը հրահանդեց պատուիրակութեան, սերտ համերաշխութեամբ Ազգ. Պատուիրակութեան հետ, պաշտպանել Հայաստանի անկախութիւնը և թրքահայ և ռուսահայ հողերի միացումը՝ ելքով դէպի Սև ծով:

Նոյն կօալիսիօն կառավարութեան օրով էր, որ, 1918 թւի վերջին, տեղի ունեցաւ հայ-վրացական պատերազմը Լօրու և Ախալքալաքի համար, ինչպէս նաև Վրացիների հակահայ քաղաքականութեան հետեւանքով: Պատերազմը վերջացաւ անդլիական միջամտութեամբ և ղեկավարներ ամսին երկու կողմերի համաձայնութեամբ Լօրու վիճելի շրջանը յայտարարեց չէզոք գօտի, իսկ Ախալքալաքը, նոյնպէս վիճելի, մնաց Վրաստանի փաստական տիրապետութեան տակ:

Տաճիկների հեռացումով Հայաստանի սահմանները սկսեցին հեռոցհեռ ընդարձակել: Առաջինը անցաւ Հայաստանի իշխանութեան ձեռքը Ղարաքիլիսա-Ալիքսանդրապօլ-Ուլուխանլու երկաթուղին, որ ամբողջապէս թալանել էր տաճիկներից. հեռավոր, հեռախօս, կախուրութիւն, մեքենաներ, անդամ կայարանների դռներն ու պատուհանները ասկեարները տարին իրենց հետ: 1919 թ. ապրիլ 24 ին հայկական զօրքերը մտան Կարս և զբաղեցին մինչև Սարըղամիշ ու Մերդէնէկ: Մայիսի սկիզբին Հայաստանին միացեց և «Արաքսեան հանրապետութիւնը» — Շարուր-Նախիջևանի շրջանը: Նոյն ժամանակ Զանգեզուրն էլ փաստօրէն կազմում

էր Հայաստանի մասը: Այսպիսով 1919-ի առաջին կիսին, «Կեանքի երկաթէ օրէնքները» ներդրածութեամբ, Սեւանայ լճի շուրջը կձկւած Հայաստանը արդէն ընդարձակ երկիր էր՝ տարածւած Գորիսից մինչև Արդահան և Լալուարից մինչև Բարթոլեան լեռնաշղթան:

Կօալիսիօն կառավարութեան օրով էր, 1919 թ. Մայիսի 28-ին, որ տեղի ունեցաւ Միացեալ Հայաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը: Այդ ակտը հետեւանք էր ներքին լուրջ պահանջների և թէ որքան կարեւոր էր, ցոյց է տալիս, թէկուզ, այն փաստը, որ նման քայլ արել էր և Ազգային Պատուիրակութիւնը Փարիզում: 1918 թ. նոյեմբերի 30-ին, ընդհանուր զինադադարից քիչ յետոյ, Պօղոս Նուպարը արել էր հետեւեալ յայտարարութիւնը.

« Հայկական Ազգային Պաշտպանութիւնը, պատասխանելու համար հայ ազգին միակաւ խղճին, որուն մէկ մասը արդէն իսկ իբրեւ անկախ հանրապետութիւն կազմւած է, կը յայտարարէ անբողոքական Հայաստանի անկախութիւնը, Կիլիկիայով միասին, Հանսապետական պետութիւններու և Միացեալ Նահանգներու հովանաւորութեան տակ, կաւ Ազգերու Դաշնակցութեան, երբ ան կազմել »:

Միացեալ Հայաստանի անկախութեան յայտարարութեան որոշում էր կայացրել և Արևմտահայ երկրորդ համագումարը՝ գումարւած Երեւանում, 1919 թ. փետր. 6-13-ին: Իր քաղաքական բանաձեւում համագումարը « կը պարտադրէ ընտրւած Գործադիր Մարմին գործնական քայլեր առնել Արարատեան Հանրապետութեան նախարարութեան և խորհրդարանի հետ Միացեալ Ազատ Հայաստանի անկախութիւնը յայտարարելու և իր մասնակցութիւնը բերելու գոյութիւն ունեցող պետական և օրէնսդրական հաստատութիւնների մէջ, համադրային միութիւնը իրականացնելու համար »:

Ընդառաջ գնալով միահամուռ տրամադրութեամբ, Մայիսի 28-ին, կառավարութիւնը յայտարարեց հետեւեալ հրովարտակը.

« Հայաստանի անբողոքութիւնը վերականգնելու և Ժողովրդի շիակասար ազատութիւնն ու բարգաւաճումը ապահովելու համար, Հայաստանի կառավարութիւնը, հանսապետական բովանդակ հայ Ժողովրդի միահամուռ կալի և ցանկութեան, յայտարարում է, որ այսօրուանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապէս միացած են իբրեւ անկախ պետական միութիւն:

« Ուղիղ մի տարի առաջ ռուսահայերի հանագումարից ընտրւած Հայոց Ազգային Խորհուրդը յայտարարեց իրեն Անդրկովկասեան հայկական զաւառների բարձրագոյն իշխանութիւն: Ազգային Խորհուրդի կազմւած կառավարութիւնն այդ փառաքանակ ակտի մասին պաշտօնա-

պես պետքեանց ներկայացուցիչներին յայտնելուց յետոյ՝ այս մի տարւայ մեջ փաստօրէն հաստատել է իր իշխանութիւնն Անդրկովկասի հայկական զաւառներում:

« 1919 թ. փետրուար ամսին Երեւան քաղաքում կայացած Արեւմտահայ երկրորդ Համագումարը հանդիսաւոր կերպով յայտարարեց, որ նա Հայաստանը միացեալ եւ անկախ է ճանաչում:

« Այժմ, Անդրկովկասում եւ օսմանեան կայսրութեան սահմաններում գտնւած պապեական հայկական երկրների միացման եւ անկախութեան այդ ակտը կատարելով՝ Հայաստանի կառավարութիւնը յայտարարում է, որ միացեալ Հայաստանի պետական ձեռն է Ռաւիկիար Հանրապետութիւն եւ որ ինքը հանդիսանում է միացեալ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը:

« Այդպիսով՝ ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր անբողջացած հայրենիքի գերագոյն տէրն ու տնօրէնը, եւ Հայաստանի Պարչաշահեան ու Կառավարութիւնը հանդիսանում են միացեալ Հայաստանի ազատ ժողովուրդը շարժապող բարձրագոյն օրէնսդիր եւ գործադիր իշխանութիւնը:

« Հայաստանի կառավարութիւնը սոյն ակտը հրատարակում է 1919 թ. ապրիլ 27-ի Պարչաշահեան որոշմամբ Կառավարութեանը տրւած յանձնարարութիւնների հիման վրա »:

Այս հրովարտակի յայտարարութեան առթիւ Երեւանում եւ գաւառներում տեղի ունեցան մեծ հանդիսութիւններ, ժողովրդական թափօրներ ու զօրահանդէսներ:

Միացման ակտի յայտարարութիւնից յետոյ նշանակեցին նոր խորհրդարանական ընտրութիւններ ընդհանուր, գաղտնի եւ համեմատական սկզբունքով: Ընտրութիւնները տեղի ունեցան Յունիսի 21, 22 եւ 23 ին՝ մասնակցութեամբ Դաշնակցութեան, Սօց.—յեղափոխականների, Գիւղացիական Միութեան եւ Թաթարների: Ընտրեցին 80 պատգամաւորներ, որոնցից 3 կին: Նորընտիր խորհրդարանը հանդիսաւոր կերպով բացեց Օգոստոսի 1-ին եւ քանի որ նախարարապետ Քաջազնունին գտնւում էր արտասահմանում, ժողովրդականները դուրս էին եկել կօալիցիայից, ընդունեց հին կառավարութեան հրաժարականը, Օգոստոսի 7-ին նոր դահլիճի կազմութիւնը յանձնեց Ա. Խաճիսեանին որը Օգոստ. 10 ին Խորհրդարանին ներկայացրեց նախարարների հետեւեալ ցանկը. նախարարապետ եւ արտաքին գործոց նախարար Ա. Խատիսեան, ներքին գործոց եւ արդարութեան՝ Ա. Գիւլիսանդանեան, երեւոյթական եւ պարենաւորման՝ Ս. Արարատեան, խնամատարութեան եւ աշխատանքի՝ Ա. Սահակեան, հանրային կրթութեան

եւ արւեստի՝ Ն. Աղբալեան, ղինւորական՝ զօր. Արարատեան: Նոյն նիստում՝ կարգաւեց կառավարական յայտագիրը:

1919 թ. ընթացքին Հայաստանի արտաքին քաղաքականութեան մէջ տեղի ունեցան մի քանի կարեւոր դէպքեր. Փետր. 12-ին Պօղոս Նուպարի եւ Ա. Ահարոնեանի ստորագրութեամբ Խաղաղութեան Վեհաժողովին ներկայացրին հայկական պահանջները, որոնց մէջ Հայաստանի սահմանները ճշտւած էին հետեւեալ կերպով. Ա. — Վանի, Բաղէշի, Տիգրանակերտի, Սեբաստիոյ, Կարնոյ եւ Տրապիզոնի եօթը վիլայէթները՝ դուրս ձգելով Տիգրիսի հարաւակողմը եւ Օրտու—Սեբաստիա գծի արեւմուտքը դանդաղ շրջանները. Բ. — Կիլիկիոյ չորս սանջաքները, — Մարաշ, Գողան (Սիւս), Ճէպէլ—Պէրէքէթ եւ Ատանա՝ Ադրբայջանի հետ: Գ. — Կովկասի հայկական Հանրապետութեան ամբողջ երկրամասը — Երեւանի ամբողջ գաւառը, Թիֆլիսի նախկին գաւառի հարաւային մասը, Գանձակի գաւառի հարաւարեւմտեան մասը, Կարսի նահանգը՝ բացառութեամբ Արդահանից հիւսիս գտնւող շրջանի: Այս հոդերի համար պահանջւում էր անկախութիւն եւ այս ձեւով կազմւած պետութիւնը « զնեւ դաշնակից պետութիւնների եւ Միացեալ Նահանգների կամ Ազգերի Լիգայի երաշխաւորութեան տակ »: Խնդրւում էր համաժողովից նշանակել, 20 տարւայ համար, մի հոգատար պետութիւն եւ սահմանել վնասուց հատուցում՝ այն ամէն կարգի կորուստների համար, որոնց ենթարկւեց հայ ժողովուրդը ջարդերի, տարագրութեանց, յափշտակութեանց եւ աւերումների հետեւանքով: Այս պահանջները չէին բոլորում Հայաստանի Խորհրդարանի տւած հրահանգներից եւ մեծ մասով արդիւնք էին գաղութահայ անհոյ ու ցնորական տրամադրութիւնների: Այս ծրագիրը, արտասահմանում, դարձաւ յուզումնալից եւ ուժեղ պրօպագանդի նիւթ, ինչպէս նաեւ ղեւանագիտական լարւած աշխատանքի առարկայ:

Մի շարք բանակցութիւններից եւ խորհրդաժողովներից յետոյ, նոյեմբերի 3-ին, Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ կնքեց երկու համաձայնագիր. առաջնով « դաշնակիր կողմերը պարտաւորւում են միմեանց միջեւ զոյուրթիւն ունեցող եւ ունենալիք բոլոր վէճերը լուծել համաձայնութեամբ, իսկ եթէ համաձայնութիւն չկայանայ, պարտադիր արբիտրաժի միջոցով »: Երկրորդ համաձայնագիրը հաստատում է երկու կողմերի համար ազատ թրանզիտ Հայաստանի եւ Վրաստանի երկաթուղիներով: Սահմանների հարցը երկար ու անապուղ բանակցութիւններից յետոյ, թողնեց բաց:

Զինւած եւ անվէն անվերջ ընդհարումների նիւթ եղաւ Հայաստանի եւ Ազրբեյջանի միջեւ Զանգեզուրի խնդիրը: Նոյեմբերի 23-ին երկու երկրների նախարարապետների միջեւ ստորագրուեց մի համաձայնագիր, որով կողմերը պարտաւորւում էին վերջ տալ եւ նորից չղկմել վէճի՝ լուծելու համար

վիճելի հարցերը, բանալ Զանգեզուրի ճանապարհները և դեկա. 4-ին Բազում գումարել խորհրդածողով բոլոր վիճելի խնդիրները խաղաղ միջոցով լուծելու համար:

Ինչպէս ներքին կեանքում, այնպէս և արտաքին աշխարհում Հայաստանը հետզհետէ զօրացաւ և նրա միջազգային դիրքը ամրապնդւեց, և 1920 թ. յունւարի 19 ին Ֆրանսիան, Մեծ-Բրիտանիան և Իտալիան ճանաչեցին Հայաստանի պետութեան կառավարութիւնը, որպէս փաստական (de facto) կառավարութիւն: Եւ, իրօք, 1920 թ. առաջին կիսին Հայաստանն արդէն կազմակերպւած պետութիւն էր. կատարւած էր ահագին աշխատանք նրա բարգաւաճման համար: Հայաստանը ժողովրդավար հանրապետութիւն էր. ունէր ազատ ընտրութեամբ կազմւած խորհրդարան և պատասխանատու կառավարութիւն: Երկրում կար քաղաքական և կրօնական համոզումների, խօսքի, մամուլի ու ժողովների կատարեալ ազատութիւն: Գործում էին հին կուսակցութիւնները և կազմւում էին նորերը: Բացի դաշնակցական մամուլից, հրատարակւում էին սօց. - յեղափոխական, ժողովրդական, ռամկավար թերթեր, որոնք անարդէլ քննադատում էին կառավարութիւնը:

Երկրը բաժանւած էր 4 նահանգապետութեան: Քաղաքներում և գաւառներում հաստատւած էր ինքնավարութիւն, կազմակերպւած էր երկրի վարչութիւնն ու պահակաւորքը: Հիմնարկութիւններն ազգայնացւած էին: Հողերը, հանքերն ու անտառները պետականացւած: Ձեռնարկւած էր հողաբաժանման, և բոլոր աշխատաւորներին տրւում էր հող որոշւած քանակով: Սկսւած էին հողային, հանքային ու ջրային լայն հետազոտութիւններ: Խոշոր գումարներ յատկացւեցին աշգիւնների, բամբակի, ծխախոտի և այլ արժեքաւոր բոյսերի մշակութեան: Գիւղացիութեան բաժանւեց առատ սերմացու, լծկան և կահաւորում:

Գործածութեան մէջ զրւած էր հայկական դրամ և հիմնւած պետական դրամատուն, գաւառական գանձարաններ ու վարկային կազմակերպութիւններ: Ընդունւած էր հարկերի յառաջտուական դրութիւնը: Կարգաւորւած էր մաքսային գործը: Ուժղին զարգացում էին ստացել կօօպերատիւները, որոնց ոչ թէր տալիս կառավարութիւնը:

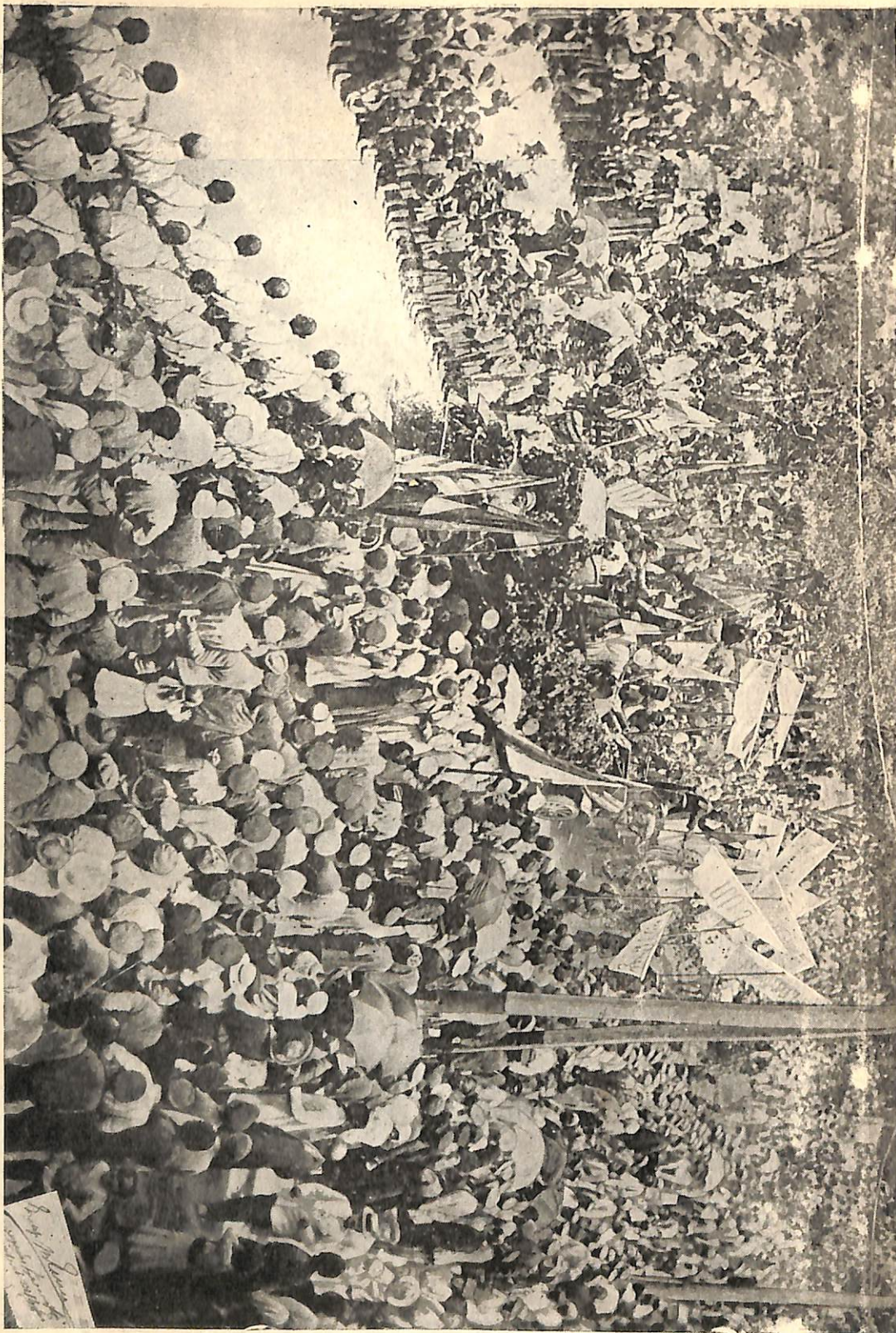
Ընդունւած էր ընդհանուր, ձրի և պարտադիր կրթութեան սկզբունքը: Երկիրն արագօրէն ծածկւում էր դպրոցական ցանցով: Կազմակերպւած էր ուսումնական գործը: Հիմնւում էին միջնակարգ ու բարձրագոյն մասնագիտական դպրոցներ: Բացւած էր պետական համալսարանը: Որոշւած էր բանալ բարձրագոյն երաժշտանոց, պետական թատրոն: Հիմք էր դրւած պետական գրադարանի ու թանգարանի: Թիֆլիսից և արտասահմանից տեղափոխւում էին գրադարաններ, ինչպէս « Աղգադրական Ընկ. » թանգարանը և այլն:

Ա. ԷՆՅԱՆՆԻՆ
Հայաստանի երկրորդ նախագահը, Կոմիտասի անվան հայկական համալսարանի ղեկավար

ԿԵՂԵՐԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻԿԱՆ
ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԱՆՎԱՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ՂԵԿԱՎԱՐ

Բարեկարգում էին հաղորդակցութեան միջոցները, փոստը, հեռագիրն ու հեռախօսը: Երկաթուղին վերանորոգւած էր և բանում էր կանոնաւոր: Մշակում էին նախագծեր նոր գծերի, նոր խճուղիների. անց էին կացում հեռագրական ու հեռախօսային նոր գծեր: Երեսնում հաստատւած էր ուժեղ ռադիօկայան և մի քանի փոքր կայաններ:

Վերակազմւած էր դատաստանական գործը: Մտցւած էր ժողովրդական ատենակալների (jury) դրութիւնը: Կազմակերպւած էր վճռաբեկ ատենաւր: Հիմնւած էին նահանգային դատարաններ և լայնացւում էր ժողովրդական դատարանների ցանցը: Մշակում էին հայերէն օրինագրքեր:

Խնամատարութեան և որբերի դաստիարակութեան գործը աստիճանաբար լաւանում էր. բացւում էին նորանոր որբանոց-գալորոցներ և արհեստանոցներ, որոնց լայնօրէն օժանդակում էին ամերիկեան և անգլիական նպաստամատուց ընկերութիւնները:

Բանակը վերակազմւած էր. մտցւած էր պարտադիր զինւորագրութիւն: Հիմնւած էին ստլակական դասընթացքներ և ծրագրւում էր բանակ զինւորական վարժարան: Հիմնւած էին ռազմա-արհեստանոց, փամփուշտի գործարան և հագաստի, կօշիկի և այլ իրերի արհեստանոցներ: Ձանք էր թափւում բանակի ազգայնացման և մարտունակութեան բարձրացման համար:

Երկիրը օր օրի վրա կարգաւորւում, վերաշինւում և յառաջադիմում էր: Բարձրանում էր ժողովրդի ինքնադարգացումը: Հիմնւում էին արդիւնաբերական և առևտրական հիմնարկութիւններ — գործարաններ, արհեստանոցներ, հողագործական ձեռնարկներ: Սկսում էր զալ արտաքին՝ հայ և օտար նախաձեռնութիւնն ու դրամադրութիւնը: Մայր էր տւած ընդհանուր հետաքրքրութիւն և, բանաստեղծի ասածին պէս, ամէն կողմից հայ զանգւածները սկսել էին զիմել իրենց հայրենիք:

Արտաքին աշխատում Հայաստանն արդէն ճանչցւած պետութիւն էր. նա ունէր դեսպաններ կամ զիւանադիտական ներկայացուցիչներ Թիֆլիսում, Բագում, Թէհրանում, Վաշինկթօնում, Լօնդօնում, Փարիզում, Հռոմում, Աթէնքում, Պոլսում, Ռուսաստանում և ուրիշ տեղեր: Հայկական պետութիւնը արագ և հաստատուն քայլերով զիմում էր դէպի հաշտութեան դաշնագրի ստորագրութիւնն ու Ազգերի Լիգայի անդամակցութիւնը, երբ...

1920 թ. ապրիլ 28-ին Ալլըքէջանը դարձաւ խորհրդային, և մայիսի սկզբին հայ բոլշեւիկները Հայաստանի զանազան մասերում բարձրացրին ապստամբութեան դրօշը: Ալէքսանդրապօլ, Կարս, Դիլիջան, Նոր-Բայազէտ դարձան քաղաքացիական կռիւների թատերաբեմ: Մայիսի 5-ին հրաժարեց Ա. Խատիսեանի նախարարութիւնը և երկրի իշխանութիւնը յանձնեց Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրօին: Կազմեց Հ. Օհանջանեանի ղազիլճը հետեւեալ ձեւով. նախարարապետ և արտաքին գործոց նախարար՝ Հ. Օհանջանեան, ներքին գործոց և զինւորական նախարար՝ Ռ. Տէր-Մինասեան, հաղորդակցութեան Ա. Ջամալեան, երկրադործութեան և աշխատանքի՝ Ս.

Վրացեան, ելեմտական և արդարադատութեան՝ Ա. Գիւլիսանդանեան, խնամատարութեան՝ Ս. Արարատեան և հանրային կրթութեան՝ Գ. Ղազարեան: Բիւրօ-կառավարութիւնը կարճ ժամանակում ձեռք բռնեց բոլորեկեան խռովութիւնները և ձեռնարկեց ապստամբ մահադական շրջանների — Զանգիբասարի, Բէօլիք-Վէդիի, Շարուր-Նախիջևանի, Ղարադուշուքի, Օլթիի շրջանի գրաւման ու խաղաղացման: Այս դործողութիւնները զարգանում էին շատ յաջող, երբ տաճիկների, աղբիւշանցիների և հայ բոլորեկեանների պահանջով կարմիր բանակը յարձակեց Հայաստանի վրա, գրաւեց Ղարաբաղն ու Զանգիզուրը և հասաւ Նախիջևան, կանխելու համար նրա գրաւումը հայերից: Հայաստանի կառավարութիւնը, ռուսական մեծ ոյժի ճնշման տակ, տեղի տեց և օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում ստորագրեց համաձայնութիւն, որով հաստատուեւ էր ժամանակաւոր սահման Հայաստանի և բոլորեկեանների միջև:

Դեռ մայիսեան ապստամբութիւնից առաջ Հայաստանի կառավարութիւնը Մօսկա էր ուղարկել առանձին պատուիրակութիւն Լ. Շանթի գլխավորութեամբ երկու երկրների միջև հաշտութեան ու բարեկամութեան դաշնագիր կնքելու նպատակով: Շանթի և Չիչերինի բանակցութիւնները կարճ ժամանակում վերջացել էին յաջողութեամբ և դաշնագիրը պատրաստ էր ստորագրութեան, երբ հայ և աղբիւշանցի բոլորեկեանները Բաքուից պահանջում են ոչ մի դէպքում դաշնագիր չկնքել «Դաշնակների» հետ: Չիչերինը ստիպւած է լինում ուղարկել իր ներկայացուցիչ Լէզրանին Բաքու, որպէսզի նա այնտեղի բոլորեկեաններին համոզելուց յետոյ անցնի Երեւան և դաշնագիր ստորագրէ Հայաստանի կառավարութեան հետ:

Մինչ տեղի էին ունենում այս դէպքերն ու բանակցութիւնները, Եւրոպայում պատրաստուում էր հաշտութեան խորհրդաժողովը Թիւրքերի հետ: 1920 թ. օգոստ. 10-ին ստորագրեց Սեւրի դաշնագիրը, որի 88-րդ յօդւածով «Թիւրքիան յայտարարում է, որ ինքը ճանաչում է, ինչպէս առիթն ճանաչել են դաշնակից պետութիւնները, Հայաստանը որպէս ազատ եւ անկախ պետութիւն»: 89-րդ յօդւածով Հայաստանի սահմանների որոշման պարտաւորութիւնը յանձնեց նախագահ Վիլսոնի իրաւաբարութեան: Նոյն տարւայ նոյ. 22-ին Վիլսոնը գծեց Հայաստանի սահմանները, որով թրքահայ հողերից Հայաստանին պիտի անցնէր 87,000 քառ. քիլօմէտր երկրումի, Վանի, Բիթլիսի և Տրապիզոնի նահանգներում:

Սեւրի դաշնագիրը, ինչպէս նաեւ Հայաստանում ըմբոստ մահադական շրջանների վերաբերմամբ գործադրւած զսպողական միջոցները, առիթ ծառայեցին Թիւրքերի ձեռքին յարձակելու Հայաստանի վրա: Ապահովւած բոլորեկեանների նիւթական ու բարոյական աջակցութեամբ, սեպտ. 23-ին, Բեադլիմ Կարաբէքիր փաշան իր զօրաւորներն շարժեց դէպի Հայաստան: Պատերազմը ունեցաւ ճակատագրական հետեւանքներ յոգնած և ուժասպառ Հայաստանի համար: Հոկտ. 30-ին ընկաւ Կարսը և պարզ դարձաւ, որ

պարտութիւնը անխուսափելի է: Հայաստանի ճիչերը և օգնութեան աղաղակները ոչ մի տեղից ոչ «մարդասէր» Եւրոպայից և ոչ «յեղափոխական» Մօսկայից արձագանք չգտան: Հայաստանը քամեց դառնութեան բաժակը մինչև վերջին մրուրը:

Նոյեմբերի սկզբին հրաժարեց Հ. Օհանջանեանի կառավարութիւնը և Խորհրդարանը յանձնարարեց Ս. Վրացեանին կազմել նոր դաշինք: Նոյ. 24-ին Ս. Վրացեան ներկայացրեց Խորհրդարանին դաշնակց. — սօց. — յեղափոխական նախարարութեան հետեւեալ ցուցակը. նախարարապետ, արտաքին և ժամանակաւորապէս ներքին գործերի նախարար՝ Ս. Վրացեան, զինւորական՝ Դրօ, օգնական՝ Հախվերդեան, ելեմտական՝ Հ. Տէրտէրեան, օգնական՝ Դր. Զաղէթեան, արդարադատութեան՝ Ա. Խոնդկարեան, երկրագործութեան և աշխատանքի՝ Ա. Յովհաննիսեան, Հանրային կրթութեան և արւեստի՝ Վ. Մինասյորեան: Միւս տեղերը մնում էին բաց:

Նոր կառավարութեան գլխաւոր նպատակն էր կնքել հաշտութիւն Թիւրքերի հետ, որոնց հետ բանակցութիւններն արդէն սկսւած էին Ալեքսանդրապօլում, և համաձայնութեան լեզու գտնել Խորհրդ. Ռուսաստանի հետ: Այս վերջինը, սակայն, ուժն ու բռնութիւնը գերազատեց և իր ներկայացուցիչ Լէզրանի միջոցով վերջնագիր ներկայացրեց Հայաստանը Խորհրդայնացեալ համար: Դեկտ. 2-ին, Հայաստանի կառավարութեան և Լէզրանի միջև ստորագրեց հետեւեալ պայմանագիրը.

« 2 Դեկտ. 1920 թ., մի կողմից Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. լիազօր ներկայացուցիչ ընկ. Լէզրանը, Ռ. Կ. Կ. Կ. Կ. — ի լիազօրութեամբ, ի դիմաց Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութեան, եւ միւս կողմից ընկերներ Դրօն եւ Տէրտէրեան ի դիմաց Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան՝ կնքեցին համաձայնութիւն հետեւեալի մասին.

« 1. Հայաստանը յայտարարում է Անկախ Սօցիալիստական խորհրդային Հանրապետութիւն:

« 2. Մինչեւ Հայաստանի խորհրդային համագումարի հրաւիրումը կազմուի է ժամանակաւոր Ռազմա-յեղափոխական կոմիտէ, որին կանցնի բովանդակ իշխանութիւնը Հայաստանում:

« 3. Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը ընդունում է, որ Հայաստանի Սօցիալիստական խորհրդային Հանրապետութեան հողերի մէջ անվիճելի կերպով մտնում են. Երեւանի նահանգը իր բոլոր գաւառներով, Կարսի նահանգի մի մասը, որը զինուորական տեսակէտից կապահովէ երկաթուղու տնտեսութիւնը՝ Չուլփա կայանից Արաֆ-կայանը՝ Գանձակի նահանգի Զանգեզուրի գաւառը եւ Ղազախի գաւառի մի մասը օգոստ. 10-ի համաձայնութեան սահմաններում, եւ Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տնտեսութեան տակ էին գտնուում մինչեւ 1920 թ. սեպտ. 28:

« 4. Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկուում պատասխանատւութեան այն գործերի համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչեւ Հայաստանում խորհրդային իշխանութեան յայտարարումը:

« 5. Դաշնակցութեան եւ ուրիշ սօցիալիստական կուսակցութիւնների Ս.-Յ., Ս.-Դ., անդամները ոչ մի հալածանքի չպիտի ենթարկուեն կուսակցութեանը պատկա-

նելու եւ կօմունիստական կուսակցութեան դէմ մղած կռիւն մասնակցելու եւ Հայաստանը խորհրդային յայտարարելուց առաջ կասարած գործերի համար

« 6. Ռազմա-յեղափոխական կոմիտէի մէջ մեծում եւն հինգ անդամներ կօմունիստական կուսակցութեան կողմից նշանակւած եւ երկու անգամ ձախ-դաշնակցականներ խմբակից՝ համաձայնելով կօմունիստական կուսակցութեան հետ:

« 7. Ռուսաստանի խորհր. կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռն առնում անմիջապէս կենտրոնացնելու Հայաստանի Սօցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան անկախութեան պաշտպանութեանը համար անհրաժեշտ զինուորական ուժեր:

« 8. Սոյն համաձայնագիրը ստորագրելուց յետոյ՝ Հայաստանի հանրապետական կառավարութիւնը բաւում է իշխանութիւնից: Իշխանութիւնը ժամանակաւոր կերպով մինչեւ Յեղափոխական կոմիտէի գալը, անցնում է զօրանումանասարութեան, որի գլուխն է կանգնում ընկ. Դրօն: Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ.-ի կողմից Հայաստանի զօրանումանասարութեան կից կօմիսար է նշանակւում ընկ. Սըրիներ:

« Պատասխան է երկու օրինակ:

« Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ.-ի լիազօր ներկայացուցիչ՝ **Լ. Էգրան.**

« Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան լիազօրներ՝

Դրօ, Տէրտէրեան ».

Նոյն ղեկաւ. 2.-ի զիշերը, «Բեադիմ» Կարաբէքիրի վերջնադրի վրա, Ալեքսանդրապօլում, ստորագրեց հաշտութեան դաշնագիրը Հայերի և Թիւրքերի միջև: Ձիշերին ներկայացուցիւ Միլիանին, որ Ալեքսանդրապօլ էր եկել միջնորդելու համար հայերի և Թիւրքերի միջև, ոչ միայն չօգնեց հայ պատգամաւորութեան, այլ և թշնամական ցոյցեր ու միտինդներ կաշմակերպեց Հայաստանի հանրապետութեան դէմ:

Այսպիսով, տաճիկները և բօլշեւիկները գործակցութեամբ, խորտակեց Հայաստանի անկախութիւնը: Լեզրանի ստորագրած դաշնագիրը յաջորդօրէն իսկ պատուեց և յայտարարեց չեղեալ. բօլշեւիկները զրոյցին իրենց խօսքն ու ստորագրութիւնը: Բայց զրա փոխարէն հարադատօրէն պահեցին Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը և, մի տարի յետոյ, Կարսում, առանց մի նշանակեց փոխելու, վերածեցին նոր դաշնագրի՝ այս անգամ նւիրագործւած և Մօսկւայի ստորագրութեամբ ու կնքով: Նոյն բօլշեւիկները օգնուած և թիւրքերն էլ ջնջեցին Սեւրի դաշնագիրը և տեղը դրին Լօղանը: Թեամբ Թիւրքերն էլ ջնջեցին Սեւրի դաշնագիրը և տեղը դրին Լօղանը: Լօղան ու Կարս — երկու ծանր տապալանաբարեր, որ Թիւրք-բօլշեւիկեան եղբայրութիւնը դրել է հայ ժողովրդի կենդանի մարմնի վրա...

Սակայն, մենք գիտենք. ժամանակը, որ գահեր է խորտակում և թագակիր աւագաններ դաժալիժում անդունդները, վաղ թէ ուշ, պիտի տապալէ և բօլշեւիկ-քեմալական բռնակալութիւնը և նրանց աւերակների տակից դարձեալ իր բովանդակ հասակով ոտքի կը կանգնէ Հայաստանը և զւարթ ու համարձակ՝ կը նայէ աշխարհի աչքին: Մենք գիտենք. այդ օրը կը գայ:

Ս. ՎՐԱՏՅԱՆ

4

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0410057

12-090